

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки
Дипломна робота першого (бакалаврського) рівня вищої освіти на
тему:

**“ФОРМУВАННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИЯПОНСЬКОЇ
КОАЛІЦІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ”**

Студента IV курсу, групи ІА-41
Спеціальності 032 Історія та археологія
Костюка С. А
Науковий керівник: к.і.н, доц. кафедри всесвітньої історії
Марущенко О. В

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Міжнародна ситуація на Далекому Сході напередодні Другої світової війни.....	7
Розділ 2. Становлення антияпонської коаліції у 1937-1941 рр.	27
Розділ 3. Дипломатичне оформлення антияпонської коаліції та її роль у завершенні війни у 1942-1945 рр.....	47
Висновки.....	69
Список використаних джерел.....	72

ВСТУП

Актуальність теми. Проблеми Далекого Сходу в контексті Другої світової війни тривалий час залишалися поза належною увагою дослідників, поступаючись місцем подіям європейського театру воєнних дій. Водночас саме цей регіон був одним із ключових осередків глобального протистояння, де формувалися важливі військово-політичні союзи, визначалися стратегічні напрями боротьби та закладалися основи повоєнного устрою міжнародних відносин. Особливого значення набуває вивчення процесу формування антияпонської коаліції, який відбувався в умовах складної взаємодії інтересів провідних держав світу. Координація їхніх дій у боротьбі проти Японії здійснювалася як на рівні військових операцій, так і через систему міжнародних переговорів і конференцій - Касабланської, Каїрської, Тегеранської, Ялтинської та Потсдамської. Саме в їх межах були вироблені ключові рішення щодо ведення війни на Тихому океані та визначено принципи післявоєнного врегулювання в Південно-Східній Азії. Для України вивчення цієї проблематики має особливе значення, оскільки сприяє формуванню цілісного бачення Другої світової війни як глобального явища, а також поглиблює розуміння ролі українського виміру у складі міжнародних процесів того часу. Окрім цього, аналіз досвіду міждержавної взаємодії та союзницьких відносин у минулому є важливим для осмислення сучасних викликів у сфері міжнародної безпеки та зовнішньої політики, які стоять перед світом загалом та Україною зокрема. Таким чином, актуальність теми не викликає жодного сумніву.

Об'єктом дипломної роботи є зовнішньополітична та дипломатична діяльність провідних держав світу щодо протидії японській агресії у 30–40-х рр. XX ст.

Предметом дипломної роботи є процес формування антияпонської коаліції, зокрема передумови її утворення, дипломатичне оформлення, еволюція союзницьких відносин та узгодження спільних дій провідних держав світу, насамперед США, СРСР, Великої Британії та Китаю.

Метою дипломної роботи є спроба комплексного дослідження процесів зародження небезпеки війни на Далекому Сході у 30-40 х рр. ХХ ст., активізації та поширення японського милітаризму після Першої світової війни та діяльності провідних держав світу з протидії агресивній політиці Японії, що знайшло своє відображення у створенні антияпонської коаліції в першій половині 40-х рр. ХХ ст.

Виходячи з поставленої мети, автором дипломної роботи були поставлені наступні **завдання**: 1. З'ясувати міжнародну ситуацію на Далекому Сході напередодні Другої світової війни, дослідити агресивну політику Японії у 30-х рр. ХХ ст. 2. Проаналізувати передумови становлення антияпонської коаліції у 1937-1941 рр., зокрема японо-китайську війну в період 1937-1941 рр., радянсько-японські відносини, відображенням яких стало підписання пакту Мацуоки-Молотова, та формування англо-американського союзу проти Японії у 1939-1941 рр., а також початок японо-американської війни. 3. Розглянути і розкрити дипломатичне оформлення антияпонської коаліції та її роль у завершенні війни у 1942-1945 рр., значення Касабланської, Каїрської, Тегеранської, Ялтинської, Потсдамської конференцій для перемоги над Японією.

Хронологічні рамки дипломної роботи охоплюють період з 18 вересня 1931 р. до 2 вересня 1945 р. Нижня межа обумовлена з початком вторгнення японських військ на територію Манчжурії, а верхня межа обумовлена кінцем Другої світової війни та капітуляцією Японії.

Територіальні межі дипломної роботи охоплюють територію Південно-Східної Азії в 1931-1945 рр.

Стан наукової розробки. Історіографію проблеми формування антияпонської коаліції в роки Другої світової війни доцільно розпочати з характеристики джерельної бази дослідження. Основу джерел становлять офіційні дипломатичні документи урядів держав антигітлерівської коаліції, насамперед серія Foreign Relations of the United States (FRUS), у якій

опубліковано матеріали Вашингтонської і Касабланської [2], Каїрської і Тегеранської [5], Ялтинської [3] та Потсдамської [4] конференцій. Ці документи дозволяють простежити процес формування міжнародної співпраці США, Великої Британії, СРСР та Китаю у боротьбі проти Японії, а також визначити дипломатичні механізми створення антияпонської коаліції. Важливе значення мають мемуари безпосередніх учасників подій – В. Черчилля [6], Г. Трумена [11], К. Галла [8], Г. Стімсона [10], В. Гаррімана [7] та Д. Макартура [9], у яких висвітлюються особливості міжсоюзницьких переговорів, позиції великих держав щодо війни на Тихому океані та питання вступу СРСР у війну проти Японії. Доповнюють джерельну базу матеріали періодичної преси, зокрема тижневика “Тризуб” [1], що відображав міжнародні події та політичні настрої української еміграції.

У вітчизняній історіографії проблема формування антияпонської коаліції розглядається переважно у контексті міжнародних відносин у Східній Азії, японської зовнішньої політики та глобальної історії Другої світової війни. Значний внесок у дослідження передумов виникнення коаліції зробили праці Н. Убійко, присвячені Маньчжурському конфлікту [30] та японсько-німецьким відносинам у 1931–1941 рр. [31]. Дослідниця показує агресивний характер японської політики та її зближення з державами Осі, що сприяло консолідації майбутніх союзників у Тихоокеанському регіоні. Проблеми японської експансії та її міжнародних наслідків також аналізуються у працях О. Пилипенка [22], С. Капранова [17], та Т. Пронь [25], які акцентують увагу на ідеології паназіатизму, мілітаризації Японії та формуванні передумов міжнародного конфлікту в Азії. Важливе місце у вітчизняній історіографії займають дослідження китайсько-радянських та китайсько-японських відносин. Л. Біліченко [13] та О. Соскіна [27] розглядають радянсько-китайську взаємодію в політичній і культурній сферах у період антияпонської війни, демонструючи поступове зближення Китаю та СРСР перед обличчям японської агресії. О. Олійник [20] досліджує історичний розвиток китайсько-японських відносин, підкреслюючи, що

японська експансія стала одним із ключових чинників міжнародної ізоляції Японії та формування широкого антиагресорного фронту. Проблематика війни на Тихому океані та ролі США у створенні антияпонської коаліції висвітлена у працях С. Пика [21] та Т. Лахманюк [19]. С. Пик аналізує причини та наслідки нападу Японії на Перл-Харбор, розглядаючи цю подію як переломний момент, після якого війна в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні набула глобального характеру. Т. Лахманюк акцентує увагу на американсько-японському протистоянні та еволюції підходів сучасної історіографії до оцінки війни 1941–1945 рр.

Узагальнюючий характер мають праці А. Трубайчука [28], [29], С. Плохія [23] та колективна монографія під загальною редакцією Я. Примаченко [24]. А. Трубайчук розглядає Другу світову війну як глобальний конфлікт, у межах якого формування антияпонської коаліції стало складовою загального процесу об'єднання держав проти країн Осі. С. Плохій у своєму дослідженні [23] аналізує дипломатичні домовленості союзників щодо вступу СРСР у війну проти Японії та їхній вплив на повоєнний баланс сил у світі. У колективній праці за редакцією Я. Примаченко висвітлюється глобальний вимір Другої світової війни, зокрема бойові дії на Тихому океані та завершення війни з Японією. Окрему групу становлять навчальні видання та узагальнюючі праці з історії Азії та міжнародних відносин. У працях В. Головченка і В. Рубеля [66], Н. Городньої [67], А. Козицького [68], С. Проня [71], С. Проня, Т. Пронь та В. Ціватого [72] і Т. Терещенко [73] досліджуються міжнародні відносини у Східній Азії, японська зовнішня політика та перебіг Другої світової війни в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Зокрема, С. Пронь у праці з історії Японії аналізує еволюцію японського мілітаризму та зовнішньополітичного курсу держави від доби Мейдзі до завершення Другої світової війни, а у співавторстві з Т. Пронь і В. Ціватим розглядає міжнародні відносини першої половини ХХ ст. у контексті трансформації світової системи міжнародних відносин. Усі зазначені автори розглядають формування антияпонської коаліції як наслідок

агресивної політики Японії та поступового зближення США, Великої Британії, Китаю і СРСР.

У зарубіжній історіографії проблема формування антияпонської коаліції висвітлюється значно ширше та комплексніше. Одним із провідних напрямів є дослідження дипломатії союзників і діяльності політичних лідерів. Г. Кіссинджер у своєму дослідженні [18] аналізує еволюцію міжнародної дипломатії та взаємодію великих держав у роки війни. Ж. Дюрозель у своїй праці [16] розглядає формування союзницьких відносин у контексті глобальної трансформації міжнародної системи. Р. Даллек [15] та Дж. Бернс [35] у дослідженні діяльності Ф. Рузвельта приділяють значну увагу дипломатичним крокам США щодо створення міжнародної коаліції проти Японії. В. Кімболл [49] і К. Сейнсбері [58] детально аналізують міжсоюзницькі конференції та роль Ф. Рузвельта, В. Черчилля, Й. Сталіна й Чан Кайші у формуванні антияпонського блоку. Значний пласт зарубіжних досліджень присвячений зовнішній політиці Японії та причинам війни на Тихому океані. Е. Готта [46], П. Дус [40], Е. Дріа [39], Г. Бікс [34], К. Геншелл [45] досліджують еволюцію японського милітаризму, паназіатської ідеології та функціонування Японської імперії. Автори наголошують, що агресивна політика Токіо в Китаї та Південно-Східній Азії стала визначальним чинником консолідації антияпонських сил. Аналогічну проблематику висвітлюють праці А. Крейга [37], Е. Гордона [43] та В. Вудраффа [64], які розглядають японську експансію в ширшому контексті світової історії та міжнародних відносин. Важливе місце у зарубіжній історіографії займають дослідження японо-китайської війни та ролі Китаю у формуванні антияпонської коаліції. Р. Міттер [53], Г. ван де Вен [60], Х.-Ш. Чієн [47] та Г. Вайтгерст [63] аналізують боротьбу Китаю проти японської агресії та міжнародну підтримку китайського уряду. А. Чанг у своїй монографії [36] акцентує увагу на злочинах японської армії в Китаї, що сприяли посиленню міжнародного осуду Японії та мобілізації підтримки Китаю з боку західних держав.

Проблематика міжсоюзницької дипломатії та завершення війни з Японією представлена у працях Ц. Хасегави [44], Д. Гланца [42], Дж. Робертса [57], В. Зубока [65]. Вони досліджують роль СРСР у війні проти Японії, дипломатичні домовленості Ялтинської та Потсдамської конференцій, а також вплив радянського вступу у війну на капітуляцію Японії. Праці А. Оффнера [55], Б. Бернштайна [32] та Дж. Вокера [61] присвячені політиці адміністрації Г. Трумена та використанню атомної зброї проти Японії. Узагальнюючий і глобальний підхід до проблеми представлений у працях Е. Бівора [12], М. Гейстінгса [14], І. Вайнберга [62], та Х-С Чьола [70]. У своїх дослідженнях автори розглядають війну на Тихому океані як невід'ємну складову глобального конфлікту та підкреслюють, що антияпонська коаліція формувалася поступово – від дипломатичного тиску і економічних санкцій до повномасштабного військово-політичного союзу держав антигітлерівської коаліції.

Отже, проблема формування антияпонської коаліції в роки Другої світової війни є достатньо ґрунтовно дослідженою у зарубіжній історіографії, де вона розглядається комплексно – через призму дипломатії, міжнародних конференцій, політики великих держав, японо-китайської війни та стратегічних рішень союзників.

Методологічну основу дипломної роботи складають принципи історизму та компаративістики, використано історичний, логічний, порівняльний та системно-структурний методи.

Наукова новизна дипломної роботи полягає у спробі здійснити комплексний аналіз процесів формування антияпонської коаліції, особливостей перебігу міжнародних відносин на Далекому Сході в першій половині ХХ ст. крізь призму взаємодії провідних світових держав, з урахуванням як політичних, так і ідеологічних чинників. Важливим елементом роботи є використання доробку української історіографії та розгляд військово-політичних подій на Далекому Сході у 30-х – першій половині 40-х рр. ХХ ст. з

позицій сучасної української історичної науки, що дозволяє по-новому осмислити роль регіону у глобальному контексті Другої світової війни.

Практичне значення дипломної роботи полягає у тому, що її матеріали, узагальнення та висновки можуть бути використані у навчальному процесі під час викладання курсів з вітчизняної та всесвітньої історії, історії міжнародних відносин та історії країн Сходу, а також при підготовці семінарських занять, наукових доповідей, студентських досліджень і методичних матеріалів. Окремі положення роботи можуть бути корисними для подальшого вивчення проблематики міжнародних відносин у Азійсько-Тихоокеанському регіоні, дипломатичної історії Другої світової війни та діяльності міжнародних коаліцій у період глобальних воєнних конфліктів.

Апробація результатів. Основні положення дипломної роботи було апробовано на щорічній студентській звітно-науковій конференції факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, що відбулася 2 квітня 2026 р.

Структура дипломної роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (73 позиції).

РОЗДІЛ 1

Міжнародна ситуація на Далекому Сході напередодні Другої світової війни

1.1. Геополітичні інтереси провідних держав у Східній Азії у міжвоєнний період

Версальсько-Вашингтонська система мирних договорів не змогла усунути напруженість у регіоні Далекого Сходу та Тихоокеанського басейну, де сформувався комплекс гострих суперечностей, насамперед між Великою Британією і Сполученими Штатами, а також між Японією та США. Далекий Схід, зокрема південно-західна частина Тихого океану, у якій розташовувався один із ключових стратегічних центрів Британської імперії, традиційно займав важливе місце у британській зовнішній політиці. Окрім стратегічних міркувань, Велика Британія мала в цьому регіоні значні економічні інтереси: англійські фінансові установи та торговельні організації фактично контролювали основні сектори китайської економіки, а за обсягами капіталовкладень у Китай Британія посідала провідні позиції. Серед тогочасних європейських політиків панувала думка, що після стабілізації політичної ситуації в Європі центр світової міжнародної політики неминуче зміститься з Європи до Тихоокеанського регіону. Історики В. Колесник та В. Павленко в своїй праці “Історія міжнародних відносин (1918 – 1939 рр.) зазначають: “Американські політики в цей час оцінювали стан справ на Далекому Сході в світлі нової розстановки сил на міжнародній арені. Аналізуючи міжнародну ситуацію, вони наголошували, що число світових країн зменшилося до двох: Англія і США. Такі країни, як Франція, Японія, Італія розглядались як світові виключно у дипломатичній площині. Франція та Італія – європейські держави, але і в Європі їх позиції залежали від підтримки Англії та Сполучених Штатів. Прогнози на найближчі 50 років передбачали, що кількість світових держав буде незмінною – Англія і

США; Франція, Італія і Японія залишаться регіональними, а до кола потенційних зараховувались Німеччина, Росія і Китай [69, с. 91- 93]”.

У зв'язку з цим не виключалася можливість воєнного зіткнення між Сполученими Штатами та Японією, результат якого значною мірою залежав би від позиції Великої Британії.

Важливою особливістю міжнародної ситуації на Далекому Сході залишалася політична роздробленість Китаю. Такий стан повністю відповідав інтересам Японії, однак суперечив інтересам США. Американська доктрина «відкритих дверей» передбачала збереження територіальної цілісності Китайської Республіки та недопущення її поділу на сфери виключного впливу. Аналізуючи ситуацію в регіоні, зокрема в Китаї, не можна ігнорувати роль Радянської Росії. У 1921 році була створена Китайська комуністична партія, а уряд Сунь Ятсена розпочав активне налагодження відносин з Москвою. Загроза поширення більшовицького впливу в Китаї стимулювала прагнення провідних держав до якнайшвидшого врегулювання китайського питання [67, с. 236]. Європейські та американські політики не могли допустити утворення ще однієї комуністичної держави з відверто агресивною, експансіоністською зовнішньою політикою ще й в Тихоокеанському регіоні. Японія, в свою чергу, це використовувала як обґрунтування в майбутньому порушення територіальної цілісності Китаю як захист світу від комуністичної чуми.

13 грудня 1921 року було підписано т. зв. “договір чотирьох”, учасниками якого стали США, Велика Британія, Франція та Японія. Договір складався з чотирьох статей і за своїм змістом відповідав офіційній назві – угоді про спільну охорону прав сторін на їхні острівні володіння та території в басейні Тихого океану. Сторони зобов'язувалися взаємно поважати права одна одної на відповідні території, а строк дії угоди встановлювався на десять років. Згідно з положеннями договору, всі суперечки між державами-учасницями мали вирішуватися шляхом арбітражу на чотиристоронній конференції, а у випадку загрози їхнім володінням з боку третьої держави передбачалися спільні

консультації та узгоджені дії. По суті, цей договір мав характер пакту про ненапад у Тихоокеанському регіоні. Одночасно він ліквідував англо-японський союз 1902–1921 років, який після завершення Першої світової війни, поразки Німеччини та революційних подій у Росії Сполучені Штати розцінювали як фактор, спрямований проти їхніх інтересів. Четверта стаття договору передбачала автоматичну втрату чинності англо-японської союзної угоди 1911 року після ратифікації нового документа. Таким чином, союз між Великою Британією та Японією, що протягом двох десятиліть слугував ключовим інструментом британської політики на Далекому Сході, було остаточно ліквідовано. З дипломатичної точки зору, це була беззаперечна перемога США, оскільки у випадку війни з Японією, Англія вже би не захищала останню, а можливо би навіть підтримала Сполучені Штати. Такої перемоги Штатам вдалося досягти шляхом палких обіцянок щедрих кредитів для Британії, які їй були так необхідні [43, с. 175 – 176].

У результаті домовленостей із західними державами Японія здобула низку важливих безпекових гарантій. Зокрема, за нею було закріплено третю позицію у світовій ієрархії військово-морських сил, визнано недоторканність її колоніальних володінь, а також фактичну перевагу в західній частині Тихоокеанського простору, де інші провідні держави взяли на себе зобов'язання утримуватися від посилення своїх військово-морських баз. Це забезпечило Японії формування широкої, міжнародно легітимізованої морської зони безпеки, яка істотно обмежувала можливості як прямого нападу на метрополію, так і блокування її морських торговельних комунікацій. Одночасно було припинено виснажливу гонку морських озброєнь, що негативно впливала на стан японської економіки. Водночас отримання зазначених переваг супроводжувалося значними втратами у сфері зовнішньополітичних позицій. Взявши на себе зобов'язання вивести війська з територій РРФСР та Китаю, Японія була змушена відмовитися від суттєвої частини здобутків своєї військово-політичної експансії на Азійському континенті. Це спричинило

загострення внутрішньополітичних суперечностей і призвело до розколу японської політичної еліти. Помірковані кола розглядали укладені у Вашингтоні угоди як засіб стабілізації міжнародного становища країни, тоді як праворадикальні націоналістичні сили та керівництво збройних сил сприймали їх як прояв надмірних поступок Заходу [43, с. 178-180].

Для останніх національні інтереси Японії ототожнювалися не з забезпеченням обороноздатності держави, а з реалізацією колоніально-експансіоністської стратегії, спрямованої на встановлення домінування в Азії та Тихоокеанському регіоні. Водночас нова конфігурація сил в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (далі – АТР) створювала ситуацію, за якої у разі розв'язання Японією широкомасштабного воєнного конфлікту Сполучені Штати та Велика Британія мали обмежені можливості для негайного стримування її дій. Недостатній рівень захищеності низки їхніх тихоокеанських володінь, зокрема Філіппін і Гонконгу, що був наслідком положень договору п'яти держав, забезпечував Японії потенційну перевагу на початковому етапі воєнного протистояння.

Окремо варто звернути увагу на роль та інтереси СРСР в АТР. Країна, якій вдалося зібрати до купи насильницьким шляхом майже всі території колишньої Російської імперії, за винятком Фінляндії, Польщі та балтійських країн, за визначенням мала мати великий вплив на розвиток подій не тільки в Європі, а й в Азії також. В першу чергу, більшовицьке керівництво зосередило свою увагу на встановленні дипломатичних відносин з Китаєм, наслідком чого стала угода 31 травня 1924 року між Радянським Союзом і Китаєм про встановлення дипломатичних відносин. У межах цього домовленого курсу СРСР офіційно відмовився від дореволюційних російських концесій на території Китаю, а також від привілеїв екстериторіальності, якими користувалися його громадяни. Обидві сторони взяли на себе зобов'язання дотримуватися принципу невтручання у внутрішні справи одна одної та утримуватися від проведення ворожої пропаганди. Китайський уряд, зі свого

боку, погодився усунути з лав армії та поліції білогвардійських емігрантів, які виступали з антирадянських позицій. Варто зазначити, що загалом цей договір відобразив та узгодив інтереси обох сторін. З одного боку, радянська сторона отримала майнові права на Китайсько-Східну залізницю, чого так прагнули більшовики, і тепер мала змогу посилити свій політичний вплив в Північній Маньчжурії. Водночас Китай уперше в своїй новітній історії домогся від однієї з провідних світових держав добровільної відмови від імперіалістичних прав і привілеїв, що обмежували його державний суверенітет [13, с. 14-16]. Крім цього, коли в Китаї почалася революція, СРСР дуже вправно повів подвійну гру. Радянський Союз здійснював активне постачання озброєння армії Гоміньдану, яке морським шляхом доправлялося до Кантона, залишаючись при цьому фактично єдиним джерелом військової підтримки для китайського революційного руху. Значну роль у формуванні та діяльності Народно-революційної армії відігравали радянські військові радники, які брали безпосередню участь у плануванні бойових операцій. Зокрема, саме за участі В. К. Блюхера було розроблено стратегічний план Північного походу.

Паралельно з цим Радянський Союз активно використовував внутрішні суперечності між китайськими мілітаристськими угрупованнями у власних інтересах. Відчутну військово-політичну підтримку отримував генерал Фен Юйсян, який уклав союз із Гоміньданом, спрямований проти Чжан Цзоліня, китайського генерала, що воював проти Гоміньдану за підтримки Японії, тож внаслідок цього, Фен Юйсян, поступово перетворився на ключову опору радянського впливу в північних районах Китаю. Водночас, надаючи всебічну підтримку китайським революційним силам, Москва не припиняла офіційних дипломатичних контактів із пекінським урядом. Така обережна лінія була зумовлена прагненням уникнути подальшого ускладнення відносин із західними державами та Японією, які вже характеризувалися високим рівнем напруженості. З іншого боку, саме невдалий наказ Москви (а конкретно Й. В. Сталіна) вступити КПК в боротьбу за лідерство з Гоміньданом і очолити

революцію призвів до розколу між лівим та правим крилами Гоміньдану, чим скористався лідер Народної Революційної Армії(далі – НРА) генерал Чан Кайші [64 с. 184-185]. З 1928 році в історії Китаю почалося т. зв “Нанкінське десятиліття” – один з ключових періодів в історії міжвоєнного Китаю, під час якого відбулося формальне об’єднання країни під владою Гоміньдану, загалом цей період характеризується відносною стабільністю та певним соціально-економічним процвітанням, яке було перервано японо-китайською війною 1937 р. В міжнародній політиці Нанкін орієнтувався на США і Великобританію, результатом чого стало визнання рішень Вашингтонської конференції генералом Чан Кайші у 1928 році. Радянська ж політика в Китаї зазнала повного краху, більшовицький уряд не визнав Нанкінське керівництво і активно фінансував КПК, яка перемістила свою діяльність з міст до сіл [60, с. 128 – 131]. Варто зауважити, що Китай в цей час зробив величезний крок на шляху подолання напівколоніальної залежності і політичного роздроблення, оскільки відбулося його об’єднання, хоч і неповне. Стабілізація внутрішнього розвитку Китаю вела в свою чергу до стабілізації міжнародної ситуації в АТР. В перспективі гоміньданівський Китай міг стати потужною протиположністю і агресивній радянській політиці, і експаніоністським прагненням Японії. Загалом варто визнати, що упродовж 1922–1930 рр. відносна рівновага в АТР зберігалася, зокрема, завдяки позиції Японії, яка тоді фактично старалася підтримувати засади Вашингтонської системи міжнародних відносин. Архітектором такого курсу був міністр закордонних справ Кідзюро Сідехара. Його концепція спиралася на співробітництво із західними державами та Лігою Націй, налагодження конструктивних відносин із СРСР, дистанціювання від втручання у внутрішні процеси Китаю (т. зв. «негативна політика»), відмову від нових територіальних експансій і зосередження на розвитку торгівлі та економіки. У внутрішній політиці 1920-ті роки позначилися поступом у бік лібералізації: утвердилася багатопартійність, запроваджено загальне виборче

право для чоловіків, а військові видатки, що раніше поглинали майже половину бюджету, були істотно урізані [46, с. 10-15].

Втім, поміркований курс Сідехари дедалі більше дратував праві та націоналістичні сили, а також військове командування. Після сходження на престол у 1926 р. імператора Шьова (Хірохіто) армійські кола отримали впливового союзника. Уже в липні 1927 р. генерал Гііті Танака, очоливши уряд і зовнішньополітичне відомство, подав імператору програмний документ із баченням нової стратегії, орієнтованої на домінування спочатку в регіоні, а згодом і на глобальному рівні. Танака протиставляв «негативній» лінії активну, наступальну модель дій, спрямовану на підкорення Китаю. Він визначав пріоритетом встановлення контролю над Маньчжурією та Монголією й навіть допускав можливість воєнного протистояння з Росією (тобто з Радянським Союзом на той момент) задля оволодіння ресурсами Північної Маньчжурії. Водночас його меморандум радше окреслював ідеологічні засади експансії, ніж конкретний план негайних кроків.

Практична реалізація цих намірів наштовхнулася на труднощі. Навесні 1928 р. японські частини під приводом захисту своїх громадян знову увійшли до провінції Шаньдун, однак опір китайських сил і негативна реакція міжнародної спільноти змусили їх відступити. Уряд Танаки також відмовлявся визнавати владу Чан Кайші та намагався підпорядкувати собі маньчжурського правителя Чжан Цзоліня, вимагаючи узгодження його політики з Токіо. Чжан Цзолінь не прийняв ролі залежного союзника: він звернувся по підтримку до США й намагався нормалізувати відносини з Радянським Союзом. У відповідь офіцери Квантунської армії, діючи самочинно, в липні 1928 р. здійснили замах, підірвавши його поїзд на маршруті Пекін — Мукден. Розрахунок на те, що його син Чжан Сюелян буде більш лояльним до японських інтересів, не виправдався [39, с. 163-167].

Наприкінці 1928 р. Чжан Сюелян визнав уряд Чан Кайші та включив Маньчжурію до складу гоміньданівського Китаю. У 1929 р. Нанкінський уряд отримав визнання й від далай-лами, що означало фактичне згортання проголошеної раніше незалежності Тибету. Таким чином, Чан Кайші зміг поширити свою владу майже на всю країну. Невдалі результати Шаньдунської операції та неконтрольовані дії Квантунської армії, які послабили позиції Японії в Маньчжурії, викликали невдоволення імператора Хірохіто. Танака подав у відставку, а його стратегічні напрацювання тимчасово втратили актуальність. У 1929 р. Токіо офіційно визнав гоміньданівський уряд Китаю [39, с. 168-172].

Таким чином, підсумовуючи, варто підкреслити, що, міжнародна система, створена після Першої світової війни, не усунула причин конфліктів у регіоні, а лише відклала їх загострення. Поєднання зовнішньополітичних обмежень, внутрішньої боротьби еліт і прагнення до домінування в Азії сприяло зміцненню мілітаристських і націоналістичних тенденцій у Японії. В той же час ключові держави Європи не змогли виробити систему стримування на випадок агресії. У підсумку саме нерозв'язаність суперечностей між провідними державами та боротьба за Китай стали підґрунтям подальшої агресивної політики Японії й переростання регіональної напруженості у масштабні воєнні конфлікти 1930-х років.

1.2. Агресивна політика Японії та реакція світових держав

Наприкінці 1920-х років прем'єр-міністр Танака здійснив першу, проте безрезультатну спробу спрямувати Японію на шлях зовнішньої агресії. Уже на початку 1930-х років праворадикальні сили перейшли від політичного тиску до активних і рішучих дій. Варто підкреслити, що саме серед військових екстремістські ідеї набули особливої популярності, що було небезпечно з огляду на те, що в японській політичній системі військові займали привілейоване становище. На початку 1930-х років радикально налаштовані військові кола Японії поступово перебрали на себе реальний контроль над державним

управлінням. Обмеживши політичну самостійність імператора Хірохіто, армійська верхівка почала безпосередньо впливати на формування уряду та стратегічні рішення у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Унаслідок домінування військових Японія відмовилася від участі в підтриманні Вашингтонського міжнародного порядку й перейшла до курсу, спрямованого на його руйнування [17, с. 8 – 11]. Країну охопила хвиля політичного насильства й терору. Жертвою замаху став прем'єр-міністр Ю. Хамагуті, який раніше погодився на компромісний Лондонський морський договір щодо обмеження військово-морських озброєнь. У 1932 та 1936 роках крайні націоналістичні кола в армії – відомі як “молоді офіцери” – здійснили спроби державних переворотів, маючи на меті встановлення відкритої праворадикальної диктатури, однак ці акції зазнали невдачі. Окрім цього, владі вдалося своєчасно викрити ще кілька антиурядових змов на етапі їх підготовки. За умов політичної напруги та радикалізації суспільства ліберальні реформи, започатковані в 1920-х роках, були остаточно згорнуті [43, с. 177-179].

Наслідком таких настроїв стали цілком практичні дії. 18 вересня 1931 р. сили полковника Квантунської армії Ішівара Кандзі вдалися до зухвалої таємної операції: вони підірвали ділянку Південно-Маньчжурської залізниці поблизу важливого транспортного вузла Мукден (нині – Шеньян) і оголосили цей акт справою рук китайських військових. Квантунська армія використала інцидент як *casus belli* для стрімкого наступу на китайські регіональні війська в цьому районі.

Військові дії розвивалися не на користь китайських військ, і вже до початку грудня 1931 року Квантунська армія встановила контроль над більшою частиною Південної Маньчжурії [45, с. 111-114]. Дискусійним, однак, залишається питання про те, чи було керівництво збройних сил у Токіо поінформоване про підготовку цих дій і чи схвалювало їх. Безсумнівно, так званий Маньчжурський інцидент супроводжувався елементами таємного планування й непокори з боку польових офіцерів. Водночас не викликає

сумніву, що як військові, так і цивільні керівники в Токіо знали про сильні настрої на користь радикальних військових дій в лавах Квантунської армії та мали уявлення про підготовку відповідних кроків, а тому не могли бути повністю шоковані подіями тієї осені, проте версії про прямий наказ діяти з Токіо бракує документальних доказів. Правдоподібно, що Квантунська армія все таки діяла зі своєї ініціативи, а цивільна влада не могла або не хотіла цьому протидіяти, оскільки військові набрали надто сильної потуги.

За сформованих обставин китайське керівництво вирішило не розривати дипломатичні відносини з Японією й тим більше не вдаватися до оголошення війни. Натомість Пекін обмежився зверненням до Ліги Націй зі скаргою, вимагаючи відновлення статус-кво та відшкодування завданих збитків. Уряд звернувся до армії та населення із закликом уникати збройних зіткнень з окупаційними японськими військами та покладатися на «справедливе рішення» з боку Ліги Націй. Восени 1931 р. Рада Ліги Націй неодноразово розглядала маньчжурську проблему. Уперше за час свого існування Ліга зіткнулася з настільки гострою міжнародною кризою, що поставила під загрозу руйнування всього післявоєнного порядку в АТР. Водночас міжнародна кон'юнктура виявилася сприятливою для Японії: західні держави, зосереджені на подоланні власних соціально-економічних труднощів, не були налаштовані на активне втручання в далекосхідні події. На початковому етапі вони утримувалися від різкої критики Токіо, розглядаючи події як наслідок самовільних дій військових, і сподівалися, що японський уряд зможе відновити контроль над Квантунською армією та змусити її відступити на вихідні позиції [16, с. 131].

Лише у грудні 1931 р. Рада Ліги Націй ухвалила першу резолюцію з маньчжурського питання. Попри очевидний характер подій, Японію не було офіційно визнано державою-агресором, і жодних санкцій проти неї запроваджено не було. Натомість рішення про створення спеціальної міжнародної комісії з розслідування обставин подій у Маньчжурії. Комісія мала відвідати країни Далекого Сходу та після цього подати Лізі Націй власні

висновки й рекомендації. До її складу увійшли представники п'яти провідних держав – Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії та США, а головою було призначено британського політичного діяча, колишнього віце-короля Індії лорда В. Літтона. Таким чином, ухвалення остаточного рішення свідомо відкладалося на невизначений термін, що об'єктивно працювало на користь японської сторони [54, с. 34-35].

Серед держав – гарантів Вашингтонської системи найбільш чітку й послідовну позицію засудження японської агресії зайняли Сполучені Штати Америки. Хоча США формально не входили до Ліги Націй, вони погодилися делегувати свого представника до комісії Літтона. У січні 1932 р. державний секретар Дж. Стімсон надіслав урядам Японії та Китаю дипломатичні ноти, в яких було викладено офіційну позицію Вашингтона щодо японського вторгнення. Згодом ця політика отримала назву “доктрина Стімсона”. Згідно з цією доктриною, Сполучені Штати заявили про відмову визнавати будь-які дії та міжнародні угоди, що були здійснені з порушенням суверенітету й територіальної цілісності Китаю, принципу “відкритих дверей” і рівних можливостей, а також нав'язані шляхом застосування військової сили. Проте європейські держави не підтримали американський дипломатичний демарш, а Велика Британія навіть висловила позицію, що Японія нібито “сумлінно дотримується” в Маньчжурії принципу відкритих дверей [50, с. 37-39].

“Доктрина Стімсона” не справила стримувального впливу на японське керівництво. Уже в січні 1932 р. Японія розширила зону бойових дій за межі Маньчжурії, здійснивши спробу захоплення Шанхая – найбільшого порту, провідного промислового та фінансово-торговельного центру Китаю, де зосереджувалося до 60 % національної промисловості. Однак розрахунок на швидке оволодіння містом не виправдався. Саме в Шанхаї японські війська вперше зіткнулися з організованим і наполегливим опором з боку китайської армії. Бойові дії розгорнулися в безпосередній близькості до великого міжнародного селтльменту, де мешкали десятки тисяч іноземців із західних

країн. Це викликало негайну реакцію США та Великої Британії, які направили до району Шанхаю свої військово-морські сили з баз у Перл-Гарборі та Сінгапурі. За цих умов Японія була змушена припинити наступ і відступити. “Шанхайський інцидент” наочно засвідчив, що на початку 1930-х рр. Японія ще не була готова — ані у військовому, ані в дипломатичному вимірі — до реалізації планів повного завоювання Китаю [48, с. 26 – 29].

1 березня 1932 року, напередодні прибуття комісії Літтона, на окупованій території було проголошено маріонеткову державу Маньчжоу-го зі столицею в Чанчуні. До її складу увійшли три північно-східні провінції Китаю загальною площею понад 1,2 млн км² і населенням більш як 30 млн осіб. Уся система управління новоутворення перебувала під повним контролем Квантунської армії. Формальним главою режиму японська влада призначила Пу Ї — останнього представника маньчжурської династії Цін, усунутого з китайського престолу ще в дитячому віці внаслідок Сінхайської революції. У 1934 році його було проголошено імператором. Керівництво Маньчжоу-го оголосило про відмову від принципу “відкритих дверей і рівних можливостей”, що викликало різку реакцію західних держав, спрямовану проти Токіо. Японія, у свою чергу, заявляла, що не несе відповідальності за рішення уряду Пу Ї. Водночас маньчжурська влада пов’язувала дотримання принципу “відкритих дверей” із міжнародним визнанням Маньчжоу-го, позбавляючи країни, які відмовлялися від такого кроку, права інвестувати в економіку регіону. Попри цей відвертий тиск, жодна держава світу так і не надала Маньчжоу-го дипломатичного визнання.

Проти легітимації маріонеткової держави виступив навіть японський прем’єр-міністр Ц. Інукаї, який у травні 1932 року загинув у Токіо під час спроби ультраправого перевороту. Уже у вересні того ж року новий уряд Японії встановив офіційні відносини з Маньчжоу-го та уклав протокол, що дозволяв постійне перебування Квантунської армії на його території. Командувач цієї

армії, який за посадою одночасно виконував функції японського посла в Чанчуні, фактично став реальним правителем Маньчжурії.

Варто також коротко охарактеризувати позицію СРСР з приводу подій 18 вересня 1931 р. Формально засудивши дії Японії, радянський уряд зайняв фактично нейтральну позицію, що відверто грало на руку Токіо. Причини такої політики лежать в особливостях внутрішнього становища Радянського Союзу, який палав від селянських повстань, спричинених насильницькою колективізацією, за якою згодом розпочався Голодомор. За таких обставин, радянські керманічі менш за все бажали військового конфлікту з Японією, яка тепер суттєво наблизилася до кордонів СРСР. Оскільки Радянський Союз не входив до складу Ліги Націй, це дало привід відмовитися Москві брати участь у її дипломатичних ініціативах у далекосхідному питанні, не приєднатися до роботи комісії Літтона й навіть не дозволити їй відвідати свою територію. Радянським консульським установам у Маньчжурії було наказано уникати контактів із представниками Ліги та не надавати їм жодної інформації. Тобто фактично СРСР потурав японській імпералістичній політиці.

Японська сторона, зі свого боку, також не була зацікавлена у відкритому воєнному конфлікті з СРСР і звернулася до Москви з пропозицією дотримуватися взаємного нейтралітету. Токіо при цьому нагадував про власну нейтральну позицію під час радянсько-китайського конфлікту 1929 року та запевняв в готовності поважати радянські права й інтереси на Китайсько-Східній залізниці. У грудні 1931 року під час транзитного перебування в Москві новопризначеного міністра закордонних справ Японії К. Йосідзави радянський нарком закордонних справ М. Литвинов висунув ідею укладення між двома державами пакту про ненапад, що дуже нагадує пізніші події серпня 1939 р, а саме радянсько-німецький договір про ненапад(т. зв Пакт Молотова – Ріббентропа) зі секретним протоколом про розподіл сфер впливу в Центрально – Східній Європі. Через серйозну внутрішньополітичну боротьбу Токіо взяв паузу і переговори фактично зірвалися, але Радянський Союз продовжив

підігравати Японії, де-факто визнавши Маньчжоу-Го, відкривши офіційні консульства в Читі та Благовещенську, проте і це було проігноровано Японією [59, с. 219 – 221].

Восени 1932 року комісія Літтона завершила свою діяльність і подала до Ліги Націй розгорнутий звіт із викладом встановлених фактів, висновків та рекомендацій. У документі зазначалося, що дії Японії не були актом самооборони, а становили заздалегідь підготовлену агресію, що суперечила Статуту Ліги Націй, пакту Бріана - Келлога та Вашингтонському договору дев'яти держав. Визнаючи наявність у Японії “особливих” інтересів у Маньчжурії, комісія водночас наголосила, що ця територія є складовою частиною Китаю. Вона рекомендувала не надавати міжнародного визнання Маньчжоу-го, підкресливши, що ця держава виникла не як результат волевиявлення місцевого населення чи реалізації права на самовизначення, а була створена з ініціативи та під контролем Квантунської армії [38, с. 174 – 175].

Разом із тим у звіті не містилося пропозицій щодо запровадження санкцій проти Японії. Більше того, автори документа вказували, що конфлікт не може бути врегульований простим поверненням до попереднього стану речей або відновленням при владі Чжан Сюеляна, усунутого японською стороною. Натомість комісія пропонувала скликати міжнародну конференцію для пошуку компромісного розв'язання ситуації. Комісія пропонувала надати Маньчжурії широку автономію та сприяти формуванню нового уряду регіону. Японські війська передбачалося замінити жандармерією під керівництвом іноземних інструкторів – насамперед британських і американських. Такий план урегулювання значною мірою відповідав інтересам США та Великої Британії, однак був категорично неприйнятним для Токіо, який одразу його відкинув.

Цікаво, що проблема Маньчжурії та скликаної в результаті комісії Літтона не оминула і українську пресу. Так, тижневик “Тризуб”, що видавався на еміграції з ініціативи колишніх вояків УНР, у номері 343, опублікованому 11

вересня 1932 р., писав таке: “... Відомо також, що Ліга, хоч велика більшість її членів і стояла немовби на стороні Китаю, не знайшла в собі того авторитету, ні в своїх членів отої збройної сили, а спромоглася лише на те, що вибрала міжнародню комісію із представників заінтересованих і нейтральних держав, на чолі з лордом Літтоном, яка виїхала б до Манджурії й на місці вивчила цілу оту справу. Комісія виїхала, але не зразу, бо членам треба було з'їздитися з різних частин світу. Коли ж вона нарешті прибула до Манджурії, то застала там цілком нові обставини, а саме: Манджурія була вже не китайською провінцією, а стала незалежною державою Манджу-го, як її звать манджурські громадяне. Після того для комісії найліпше властиво було б впрост повернутися до Європи, але вона того не зробила, а залишившись на кілька місяців у Манджурії, виконала своє перестаріле завдання, зібрала матеріял і вивчила таки справу на місці. Тепер Літтон з товаришами повертається до Європи, щоби зробити свій доклад перед Лігою Націй. Доклад той ні в цілому, ні в частинах своїх поки що не опубліковано, але заінтересованим сторонам зміст його відомий, а в пресі з'явилися звістки, що він дуже не сприятливий для Японії... [1]”. Це унікальне джерело дає змогу зрозуміти, наскільки “Маньчжурський інцидент” перестав бути локально азійським, і став загальносвітовою проблемою, замахом на всю Версальсько-Вашингтонську систему та принципи територіальної цілісності. В світі сильно запахло новою великою війною.

У грудні 1932 року для розгляду доповіді Літтона було скликано надзвичайну сесію Асамблеї Ліги Націй. Ухвалена резолюція загалом відтворювала ключові положення звіту, за винятком ідеї проведення міжнародної конференції. Ліга офіційно визнала Японію стороною-агресором, зажадала виведення її військ із Маньчжурії та закликала держави не визнавати Маньчжоу-го ні юридично, ні фактично – тобто не встановлювати з ним дипломатичних відносин і не підтримувати контактів із його владою. Втім, попри норми Статуту Ліги Націй, які передбачали застосування санкцій проти

агресора, жодних економічних чи тим більше воєнних заходів ужито не було. Реальні дії замінили тривалі дипломатичні дискусії.

Японія відкинула як висновки комісії Літтона, так і рішення Асамблеї. “Японія буде продовжувати вести свою тверду політику щодо Маньчжурії, незалежно від висновків Літтона – так зазначало керівництво в особі генерала Муто, посол та головнокомандувач в Маньчжурії” [30, с. 79]. Переконавшись у відсутності серйозних наслідків для себе, вона під час роботи сесії анексувала ще одну північно-східну китайську провінцію – Жехе – і включила її до складу Маньчжоу-го. У відповідь на ухвалення Лігою Націй доповіді Літтона 27 березня 1933 р., японський уряд заявив про вихід Японії з Ліги Націй. Таке рішення уряд мотивував глибокими розбіжностями у поглядах Японії та Ліги Націй “у сфері політики миру, особливо щодо основних принципів, яких слід дотримуватися, аби встановити міцний мир на Далекому Сході”.

В своєму пошуку союзників Японія звернула увагу на Німеччину, в якій 30 січня 1933 року до влади прийшли нацисти, а канцлером було обрано А. Гітлера. Як і Японія, Німеччина сильно постраждала від Версальсько – Вашингтонської системи, яка значною мірою відображала давній римський крилатий вислів – *vae victis* (горе переможеним). Країни-переможці наклали на Німеччину непомірно велику контрибуцію, та суттєво зменшили можливість побудувати міцну армію, зокрема флот, сподіваючись таким чином завадити майбутній війні. Проте це дало протилежний ефект. Сотні тисяч військових німецької армії, які повернулися додому, відчували себе приниженими і зрадженими. Також вони вважали, що Німеччина ще могла воювати, адже жоден чобіт французького солдата не ступив на територію Німеччини, але їхня Батьківщина програла через “удар в спину”. А зробили цей удар, на думку реваншистів, євреї та комуністи, отже, потрібно їм за це помститися. Так в Німеччині виник феномен реваншизму, тому її правлячим колам було нескладно знайти спільну мову з мілітаристськими правлячими колами Японії, яка теж

значною мірою потерпала від реваншизму. Після чергового загострення стосунків з СРСР, Японія ухвалила рішення йти на союз з Третім Райхом. Міністр закордонних справ Японії Хачіро Аріта пояснив це рішенням конгресу Комінтерну влітку 1935 р. у Москві, коли було ухвалено спеціальну резолюцію щодо Японії. У ній зазначалося, що “до середини 30-х рр. формуються два осередки світової війни. Один – на Сході, в особі імпералістичної Японії, яка розпочала агресію в Китаї; інший – у Європі в особі гітлерівської Німеччини”. Також Аріта зазначав, що не вважає радянський уряд своїм ворогом, а бореться проти III Інтернаціоналу, який шкодить безпеці Японії.

Зрештою, 25 листопада 1936 р. у Берліні було підписано “Японсько-німецьку угоду про оборону від комунізму”. В історіографії та публіцистиці ця угода відома як Антикомінтернівський пакт. Він складався з трьох статей: 1. Взаємно інформувати, консультуватися та тісно співпрацювати щодо діяльності Комінтерну; 2. Рекомендувати іншим державам уживати відповідних заходів і приєднуватися до договору; 3. Договір діє протягом 5 років. До угоди додавався Протокол із трьох пунктів: тісна співпраця відповідних органів обох сторін щодо обміну інформацією, ужиття роз’яснювальних і захисних заходів стосовно діяльності Комінтерну; суворі заходи щодо осіб, які перебувають на його службі або сприяють його діяльності; створення постійної комісії для вивчення та обговорення відповідних заходів [30 , с. 79 – 80].

Розширення союзу агресивних держав завдало нового серйозного удару по Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин. У межах АТР знову розгорнулася гонка військово-морських озброєнь, ініційована Японією. Уже в 1933 році її військово-морські сили досягли максимально допустимих показників, передбачених Вашингтонським договором п’яти держав і Лондонським морським договором, тоді як Сполучені Штати Америки та Велика Британія ще не використали встановлені для них ліміти тоннажу. Така ситуація викликала занепокоєння американського керівництва. На початку 1934 року президент Франклін Делано Рузвельт підтримав масштабну програму, яка

передбачала спорудження понад ста бойових кораблів упродовж п'яти років. Фактично це означало повернення до ідеї Вудро Вільсона про перетворення США на провідну морську державу світу. У разі реалізації цього плану до 1939 року Сполучені Штати перевищили б обмеження, встановлені міжнародними угодами. У відповідь у грудні 1934 року Японія заявила про намір вийти з Вашингтонського та Лондонського морських договорів [11, с. 259-261].

Наприкінці 1935 – на початку 1936 року в Лондоні відбулася чергова міжнародна конференція з морських озброєнь. Американська делегація виступила з пропозицією скоротити військово-морські сили кожної з держав-учасниць на 20 %. Японська сторона, посиляючись на англо-німецьку морську угоду 1935 року, що фактично передбачала значні поступки Адольфу Гітлеру, наполягала на визнанні принципу повної рівності в морських озброєннях для Токіо. Після відмови задовольнити ці вимоги японська делегація демонстративно залишила конференцію; її приклад підтримала фашистська Італія. Підписаний у березні 1936 року новий морський договір між США, Великою Британією та Францією зберіг попереднє співвідношення сил флотів (5:5:1,75), однак скасував обмеження на кількісне будівництво нових кораблів. У підсумку західні держави, так само як і ультраправі режими, стали на шлях активного нарощування військово-морських сил, що остаточно підірвало систему післявоєнних обмежень [11, с. 263-267].

Важливе значення мали закони США про нейтралітет. У відповідь на посилення агресивної політики Японії Сполучені Штати Америки обрали обережну, фактично пасивну лінію поведінки. Вашингтон не переходив до конкретних дій для збереження Вашингтонської системи міжнародних угод, обмежуючись дипломатичними заявами та критикою на адресу Токіо. Така позиція адміністрації Рузвельта можна пояснити насамперед внутрішніми проблемами держави. Економічна криза періоду Великої депресії спричинила різке посилення ізоляціоністських настроїв в американському суспільстві. Сенатська комісія навіть дійшла висновку у своїй доповіді, що вступ США у

Першу світову війну був помилковим кроком, а в подальшому країна повинна уникати участі у воєнних конфліктах поза межами Американського континенту. На цьому тлі 31 серпня 1935 року Конгрес США переважною більшістю голосів затвердив Закон про нейтралітет, який став законодавчим підґрунтям політики неізоляціонізму. Безпосереднім приводом до його ухвалення стало зосередження військ фашистської Італії поблизу кордону з Ефіопією, що свідчило про близькість воєнного конфлікту. Ухвалений закон передбачав заборону на постачання зі США зброї та військових матеріалів державам, які перебували у стані війни, незалежно від характеру їхніх дій. При цьому закон не розрізняв агресора й сторону, що стала жертвою нападу. Американським суднам заборонялося транспортувати військові вантажі для воюючих країн, а кораблям таких держав обмежувався доступ до портів США. Право офіційно констатувати факт війни та вводити закон у дію належало президентові США [11, с. 270-273].

У 1936 році американське законодавство про нейтралітет було посилене: відтепер воюючим державам заборонялося отримувати від Сполучених Штатів Америки позики чи будь-яку фінансову підтримку. Водночас зробили виняток для країн Латинської Америки - якщо на них здійснювала напад держава з-поза Американського континенту, обмеження закону на них не поширювалися. Наступного, 1937 року, дію закону розширили й на випадки громадянських воєн. Разом із цим було запроваджено принцип, який дозволяв воюючим країнам купувати в США сировину та інші товари невійськового призначення. Однак такі закупівлі мали здійснюватися за умови негайної оплати готівкою та транспортування товарів суднами, що не належали Сполученим Штатам. У висновку можна сказати, що ухвалення нових законів ще більше закріпило ізоляціоністський курс у зовнішній політиці США. Унаслідок цього США фактично відмовилися від активної ролі гаранта Вашингтонської системи міжнародних відносин, що значно спростило для Японії реалізацію її експансіоністських планів [49, с. 16 - 18].

Отже, події початку 1930-х років засвідчили остаточний злам ліберального курсу Японії та перехід до мілітаристської моделі розвитку, за якої реальна влада зосередилася в руках радикально налаштованих військових, що спрямували країну на шлях відкритої агресії й демонтажу Версальсько-Вашингтонської системи. “Маньчжурський інцидент”, який зробив нахабний замах на руйнування принципу непорушності кордонів, та як його наслідок, створення маріонеткової держави Маньчжоу-го та вихід Японії з Ліги Націй продемонстрували безсилля механізмів колективної безпеки й небажання провідних держав застосовувати санкції проти агресора. Нерішучість Ліги Націй, обережність Великої Британії, ізоляціонізм США та фактичний нейтралітет СРСР створили сприятливі умови для подальшої експансії Токіо, тоді як зближення Японії з нацистською Німеччиною та нарощування військово-морських озброєнь означали формування нового осередку глобальної нестабільності. У підсумку регіональна криза в Маньчжурії(регіональна в контексті глобального світу, для Китаю – початок війни з Японією) переросла в чинник руйнування всієї післявоєнної системи міжнародних відносин і стала одним із кроків до майбутньої Другої світової війни.

РОЗДІЛ 2

Становлення Антияпонської коаліції у 1937-1941 рр.

2.1 Початок Другої світової війни в Азії. Повномасштабна війна Японії проти Китаю 1937 р.

Японське командування ретельно підготувалося до великої війни в Китаї. Її сухопутні війська до липня 1937 р. налічували 950 тис. солдатів у складі 24 дивізій, з яких у Китаї перебували 16, а в Маньчжурії - 5. Для удару по військах Гоміньдану призначалося понад 1 тис. середніх і легких танків, танкеток, у тому числі плаваючих танків-амфібій, а також численна польова артилерія, включно із самохідними установками. Армія мала не лише озброєння високого на той час рівня, але й добре підготовлений особовий склад. Крім того, вона мала потужне тилове забезпечення і господарську частину, включаючи “батальйони комфорту”, тобто повій для обслуговування солдатів. Офіцерський склад був найвищої кваліфікації, а очолював його талановитий генералітет [63, с. 134].

Гоміньдану було дуже важко протистояти японській военній машині. Військам Чан Кайші бракувало техніки, у них не було ефективної системи постачання. Артилерією і важким озброєнням могли похвалитися лише дивізії Нанкінського генеральського угруповання (Хуанпу). Найчастіше дії піхоти підтримувалися лише вогнем мінометів і кулеметів. У Чан Кайші було дуже мало боєздатних літаків, та й ті пілотувалися англійськими і голландськими добровольцями. Безпорадний військово-морський флот Китаю був знищений японцями у 1937 р. Чан Кайші фактично не вдалося до кінця об'єднати країну, тому Китай не мав єдиної армії. Водночас у країні налічувалося понад 2 млн солдатів, унтер-офіцерів і офіцерів, з яких майже 1 млн бійців підпорядковувався не Нанкіну, а місцевим, переважно “старим мілітаристам”. Під рушницею у Гоміньдану, тобто у “нових мілітаристів”, перебувало приблизно 1 млн осіб, причому сам генералісимум Чан Кайші командував лише 300 тис. бійців. І хоча Гоміньдан і особисто Чан Кайші багато зробили для підвищення боєздатності своєї армії, особливо дивізій прямого підпорядкування

генералісимуму, все ж периферійні війська, особливо полки “старих мілітаристів”, зберегли всі свої вади [63, с. 135-136]. Місцеві генерали, як і раніше, вважали свої дивізії та полки майже особистою власністю, а командири їхніх частин дивилися на свої підрозділи як на “годовниці”. Китайська армія продовжувала страждати всіма хворобами періоду “старого мілітаризму”. На відміну від Токіо, Нанкін не запровадив загальної військової повинності, також бракувало системи регулярного поповнення кадрів, єдиної військової машини, та прямого централізованого командування. Усе це породжувало в японського генерального штабу впевненість у швидкій поразці Китаю. Японія відверто повірила у можливість т. зв. “маленької, переможної війни”. Проте історія, як відомо, розпорядилася інакше.

Casus belli (тобто формальним приводом) війни став так званий “інцидент” біля мосту Лугоуцзя (також в літературі він фігурує як міст Марко Поло) неподалік Пекіна. У ніч на 7 липня 1937 р. японський підрозділ, що проводив навчання в цьому районі, раптово відкрив артилерійський вогонь по китайських військах. У відповідь китайці також відкрили вогонь, що призвело до збройного зіткнення. Саме з цього моменту розпочалася японська агресія проти Китаю. Конфлікт тривав вісім років (1937–1945), причому до кінця 1941 р. жодна зі сторін офіційно не оголошувала війну. Для Японії це була чергова фаза підкорення Китаю, тоді як для китайців від самого початку це була національно-визвольна, екзистенційна боротьба проти іноземних загарбників. Народ Китаю прагнув повністю вигнати окупантів зі своєї території та відстояти незалежність держави. Маючи на меті остаточне колоніальне підпорядкування Китаю й спираючись на вигідні стратегічні позиції, здобуті на півночі країни в 1931–1936 рр., японська армія влітку 1937 р. розгорнула масштабний наступ у південному напрямку [47, с. 40 – 42].

На початковому етапі війни (липень 1937 – жовтень 1938 рр.) перевага японських сил як у кількості, так і в якості забезпечила їм вагомі стратегічні здобутки та дозволила просунути далеко вглиб китайської території. Перед

загрозою існуванню держави серед населення зріс патріотичний підйом. 17 липня 1937 р. Чан Кайші закликав націю чинити опір ворогу, хоча водночас не відкидав можливості дипломатичного врегулювання. Розпочавши переговори з Японією, керівництво Гоміньдану зволікало з перекиданням підкріплень на північ країни. Ці переговори не принесли Нанкіну жодних реальних результатів, але засвідчили, що Чан Кайші не збирається капітулювати перед Токіо [66, с. 195-196]. Водночас японська сторона використала цей час для посилення своїх сил, зосередивши у Північному Китаї приблизно 100-тисячне ударне угруповання. Наприкінці липня воно перейшло в наступ, змусивши гоміньданівські війська відступити. Уже 28 липня японці захопили Пекін, а наступного дня – Тяньцзінь, відкривши собі шлях у внутрішні райони країни.

У Москві пильно відслідковували розвиток подій у Китаї. Спрямовання японської експансії на південь зменшувало ризик негайного нападу на СРСР. Однак у разі швидкої перемоги Японії та встановлення контролю над ресурсами Китаю небезпека для радянських позицій на Далекому Сході різко б посилилася. Тому Радянський Союз був безпосередньо зацікавлений у тому, щоб Китай не здався і продовжував боротьбу. З огляду на це в Москві вирішили надати уряду Чан Кайші, який перебував у критичному становищі, економічну, фінансову й військову підтримку. 21 серпня 1937 р. в Нанкіні сторони уклали договір про ненапад строком на п'ять років. Вони брали на себе зобов'язання не вдаватися до агресивних дій одна проти одної ні самостійно, ні разом з іншими державами. У випадку нападу третьої сторони передбачалося повне утримання від будь-якої допомоги агресору. У відповідь китайська сторона запевнила, що не приєднається до Антикомінтернівського пакту протягом дії договору [68, с. 28]. Фактично ця угода виконувала функції взаємної підтримки, однак її обережне формулювання дозволяло СРСР уникнути прямого втягнення у війну з Японією. Упродовж 1937–1939 рр. радянське керівництво не погоджувалося на створення повноцінного військово-політичного союзу, попри неодноразові пропозиції Чан Кайші. Проте навіть без формального союзу СРСР залишався

головним і фактично єдиним зовнішнім партнером Китаю в найважчий початковий період війни. Після укладення договору було закладено основу для активної військової співпраці. Уже з осені 1937 р. почалися масштабні поставки радянського озброєння Гоміньдану, умови яких були погоджені під час візиту китайської делегації на чолі з маршалом Ян Цзе до Москви. У 1937–1939 рр. Китай отримав від СРСР сотні одиниць бойової техніки: 904 літаки, 1600 артилерійських гармат, 82 танки, десятки тисяч кулеметів і гвинтівок, а також значні обсяги іншого спорядження. Для оплати цих поставок радянська сторона надала кредити на пільгових умовах загальною сумою 450 млн доларів. Але робила Москва все таки це звісно не безкоштовно. У відповідь з Китаю до Радянського Союзу попливли тонни стратегічних матеріалів, критично необхідних для проведення форсованої індустріалізації та прискореного розвитку ВПК, а саме: олово, цинк, нікель, вольфрам, мідь. Крім цього, передавалися і продукти сільського господарства та тваринництва: чай, рис, бавовна, шкіри. Значущість цієї допомоги була взаємовигідною, оскільки саме СРСР фактично залишався єдиним постачальником сучасного озброєння для Китаю, а радянська сторона отримала можливість продовжувати нарощувати ВПК колосальними темпами.

Навесні 1938 р. до китайської армії почали прибувати радянські військові радники – генерали та офіцери, чисельність яких коливалася від кількох десятків до понад сотні осіб. Серед них були відомі командири, які допомагали планувати операції та готувати військові кадри, такі як В. Чуйков, І. Конєв, та навіть такий ненавистний сучасній російській історичній пам'яті діяч, як майбутній головнокомандувач Російської Визвольної Армії в роки німецько-радянської війни – А. Власов. Тобто досвід в цій війні пішов певним чином на користь тим частинам РСЧА, які брали в ній участь. Завдяки цій підтримці японська авіація втратила повну перевагу в повітрі. У бойових діях брали участь близько 2 тис. радянських льотчиків, які знищили 986 ворожих літаків; та навіть здійснили бомбардування японських баз на о. Тайвань [68, с. 29-30].

Паралельно з наданням допомоги Чан Кайші Москва наполягала на зближенні між Гоміньданом і Комуністичною партією Китаю. Під впливом Комінтерну Мао Цзедун визнав провідну роль Гоміньдану в межах “єдиного фронту”. Уся радянська допомога спрямовувалася центральному уряду, минаючи комуністів.

Виникає питання про позицію інших ключових держав щодо японсько-китайської війни. Очевидно, що війна в Китаї стала наслідком японської агресії, яка порушувала як “договір дев’яти держав”, укладений у Вашингтоні в 1922 р., так і пакт Бріана – Келлога. Зупинити такі дії можна було лише шляхом узгоджених кроків провідних держав, передусім Великої Британії та США. 16 липня 1937 р., за погодженням із президентом Ф. Рузвельтом, державний секретар США, К. Галл, розіслав урядам різних країн декларацію загального характеру, в якій викладалися принципи, що, на його думку, мали визначати зовнішню політику держав. До цієї декларації приєдналися близько 60 країн, серед яких були Німеччина, Італія та Японія. Лише Португалія висловила заперечення, зауваживши, що серйозні міжнародні питання не варто вирішувати за допомогою надто нечітких формулювань. Попри це, уряд США мав намір і надалі дотримуватися саме такої позиції.

20 липня американська сторона відхилила британську пропозицію щодо спільного посередництва за участю США, Великої Британії та Франції. Фактично США обмежилися лише тим, що 10 серпня разом із Великою Британією, Німеччиною, Францією та Італією здійснили дипломатичний демарш із метою запобігти бойовим діям у Шанхаї [33, с. 37-38]. Проте цей крок не дав жодних результатів. Значна частина американського суспільства вимагала виведення приблизно 2500 американських військових із Китаю та евакуації цивільних громадян. Ці настрої ще більше посилювалися після того, як 12 грудня 1937 р. японська авіація здійснила бомбардування американської канонерки “Панай” і британського судна “Лейберд”, а також потопила три американські танкери. Водночас президент Рузвельт, користуючись тим, що війна формально не була оголошена, утримувався від застосування закону про

нейтралітет. Це дозволяло США продовжувати постачання зброї Китаю і водночас не створювало переваг для Японії, яка, завдяки своєму флоту, могла б виграти від положення “плати і забирай” у закупівлі ресурсів. Таким чином, Сполучені Штати фактично обмежилися моральним засудженням японської агресії, паралельно продовжуючи надавати військову допомогу уряду Чан Кайші [40, с. 134-135].

Ліга Націй діяла досить обережно і без рішучості. 12 квітня 1937 р. Китай звернувся до цієї організації з відповідною заявою. Лише 23 вересня Ліга доручила спеціальній “Консультативній комісії з питань Далекого Сходу”, створеній ще у 1933 р., розглянути ситуацію. Згодом, 6 жовтня, було прийнято резолюцію, у якій дії Японії оцінювалися як такі, що порушують “договір дев’яти держав” і пакт Бріана-Келлога. Водночас Японію прямо не назвали агресором, а питання про запровадження проти неї санкцій навіть не виносилося на розгляд. Натомість було лише рекомендовано скликати конференцію держав-учасниць “договору дев’яти держав” для пошуку шляхів урегулювання конфлікту. Така конференція відбулася в Брюсселі з 3 по 24 листопада 1937 р. Із дев’яти держав-учасниць договору лише Японія відмовилася брати в ній участь. Італія, яка саме в цей період – 6 листопада – приєдналася до Анतिकомінтернівського пакту, також фактично дистанціювалася, не взявши участі в голосуванні за підсумкову резолюцію. Вона обмежилася заявою про підтримку загальних принципів “договору дев’яти держав”. Франція, яка прагнула отримати від Японії гарантії щодо Індокитаю, а також Велика Британія на чолі з Чемберленом і Сполучені Штати, не були готові до активного втручання в ситуацію.

13 серпня японські війська, за підтримки авіації і флоту, почали наступ на Шанхай. Загроза нависла і над столицею Китаю Нанкін, тобто агресор відкрив новий фронт у Центральному Китаї. У Токіо розраховували, що, захопивши Шанхай, вдасться зламати опір противника і змусити Гоміньдан скласти зброю. Передбачалося також, що після перших же успіхів японської

армії проти Нанкіна неодмінно виступлять збройні сили КПК і місцевих мілітаристів. Сіаньський інцидент кінця 1936 р., суть якого полягала у арешті президента Чан Кайші генералами Ян Хученом і Чжан Сюеляном, здавалося б, передвіщав це. Японська воєнщина сподівалася на те, що китайська держава розвалиться, спалахне внутрішня боротьба і Гоміньдан швидко капітулює. Японці продовжували наступати і в Північному Китаї. У вересні були захоплені Датун і Баодін, у жовтні – важлива вузлова станція Шицзячжуан. У листопаді впав Тайюань, адміністративний центр провінції Шаньсі.

Героїчно оборонявся шанхайський гарнізон. Тривали затяжні бої за місто. Воєнне становище в гирлі Янцзи неухильно погіршувалося. Противник зосередив у цьому районі добірне 150-тисячне ударне угруповання, що дозволило йому переломити ситуацію. 12 листопада Шанхай упав. Ця подія дезорганізувала китайський фронт і відкрила ворогові дорогу вгору за течією р. Янцзи. Японські війська рушили на Нанкін. Гоміньдан не зміг організувати надійну оборону. Китайська армія в безладді відступала з великими втратами. Перелякана гоміньданівська верхівка турбувалася не стільки про захист столиці і її населення, скільки про порятунок свого майна. 30 листопада уряд переїхав із Нанкіна до Уханя. У Нанкіні почалася паніка, посилена японськими бомбардуваннями міста. 12 грудня японські війська увірвалися в оточений Нанкін. У захопленому місті було вбито майже 300 тисяч осіб. Загарбники згвалтували близько 80 тис. жінок, дітей і людей літнього віку, а багатьох із них після цього вбили. Перш ніж прикінчити своїх жертв, солдати розпорювали у згвалтованих животи і відрізали груди. Їх заколювали багнетами, закопували живцем, обливали гасом і підпалювали [36, с. 69-70]. Передбачалося, що думка про це «згвалтування Нанкіна» повинна була зламати дух опору китайців. Такі ж жахливі злочини японська воєнщина здійснювала і в інших районах Китаю.

Навесні та влітку 1938 р. японська армія продовжувала активно розгортати наступальні дії в Центральному Китаї. Наприкінці березня угруповання чисельністю близько 60 тис. солдатів розпочало просування з

північного напрямку у бік Сюйчжоу. Основною метою цієї операції було прорватися до Уханя та встановити з'єднання з частинами, що діяли вздовж річки Янцзи. На початковому етапі боїв за Сюйчжоу китайським військам вдалося досягти певного успіху і тимчасово перехопити ініціативу. У квітні 1938 р. японські сили зазнали серйозної поразки в районі Тайерчжуана. Проте командування Гоміньдану не змогло ефективно використати цей успіх, закріпити здобуті позиції та розвинути наступ. Після п'яти місяців запеклої оборони, 19 травня китайські війська були змушені залишити Сюйчжоу, який мав важливе стратегічне значення як великий залізничний вузол. У ході боїв за це місто японська сторона втратила близько 150 тис. осіб. Після завершення сюйчжоуської операції японське командування здійснило об'єднання північного та центрального фронтів, що суттєво ускладнило становище гоміньданівських військ у центральному районі бойових дій [53, с. 143-145].

Наступною ключовою ціллю японського командування став Ухань. У місті розгорнулася тривала й героїчна оборона. Для його захоплення японці зосередили значні сили – майже 250 тис. військовослужбовців, а також бронетехніку, артилерію, авіацію і військово-морські сили, які діяли на річці Янцзи, використовуючи корабельну артилерію. Незважаючи на складні умови та падіння Цзюцзяна у травні 1938 р., китайські війська продовжували вперто оборонятися. Водночас японці відкрили ще один напрям наступу – на півдні Китаю. У травні 1938 р. внаслідок морських десантів вони захопили Сямень і Шаньтоу, а вже в жовтні – Гуанчжоу. У результаті цих дій Гоміньдан фактично втратив доступ до морських комунікацій. Лише після цього японські сили розгорнули інтенсивний наступ безпосередньо на Ухань. 27 жовтня, після п'яти місяців оборони, китайські війська були змушені залишити місто, яке складалося з трьох частин – Учана, Ханькоу та Ханьяна. Після падіння Уханя темпи подальшого просування японської армії помітно знизилися.

Після втрати Нанкіна уряд Гоміньдану спочатку евакуювався до Уханя, а згодом – до Чунціна, розташованого в провінції Сичуань. Саме це місто стало

тимчасовою столицею Китаю на наступні сім років – у період з 1938 по 1945 рр. Наприкінці 1938 року бойові дії в Китаї фактично призупинилися і ця перерва тривала більше п'яти років – до весни 1944-го. Армія Чан Кайші зупинила наступ противника й перейшла до оборони на зайнятих позиціях. До завершення Другої світової війни керівництво Гоміньдану не розробляло і не проводило наступальних операцій проти японців. Політична лінія, сформована в Чунціні, зводилася до накопичення сил для майбутнього вирішального протистояння з комуністами у громадянській війні. Така стратегія фактично грала на користь Японії, адже давала змогу їй військовим безперешкодно експлуатувати захоплені території Китаю та здійснювати масштабні наступальні дії в АТР.

2.2. Радянсько-японські відносини у 1938-1941 рр.

Напруження між Японією та СРСР вилилося у збройне протистояння влітку 1938 року – під час боїв біля озера Хасан (29 липня – 11 серпня), які в Японії називали “інцидентом Чанкуфен”. Конфлікт виник через контроль над маловідомою висотою на кордоні з Маньчжурією. Двотижневі бої завершилися тим, що радянські війська, за підтримки авіації, завдали японцям відчутних втрат, змусивши їх погодитися на перемир'я. Новий етап протистояння розпочався 11 травня 1939 року. Цього разу бойові дії розгорнулися біля річки Халхін-Гол і увійшли в історію як перша масштабна танкова битва. У японській традиції ці події відомі як “інцидент Номонхан”. Вони наочно показали небезпеку ситуації, коли військове угруповання – зокрема Квантунська армія — отримує фактично необмежену свободу дій без належного політичного контролю. Саме вона самочинно вторглася до Зовнішньої Монголії, використовуючи сухопутні та повітряні сили, без санкції імператора і без оголошення війни. Водночас армія вводила в оману керівництво в Токіо, приховувала важливу інформацію й ігнорувала уряд. Фактично вона проводила власну “зовнішню політику”, ризикуючи втягнути країну у велику війну. Причини такої поведінки вбачають у специфіці японської військової доктрини,

яка підкреслювала значення докудансенко – принципу ініціативи й самостійності в критичних ситуаціях. Це сприяло гнучкості дій, особливо за умов слабого зв'язку, але водночас відкривало шлях до свавільних рішень польових офіцерів, які могли трактувати накази на власний розсуд [34, с. 39-40].

Світ довгий час майже не звертав уваги на ці події. Лише через два місяці після початку боїв західна преса почала їх висвітлювати. Зокрема, видання *The New York Times* охарактеризувало конфлікт як “дивну війну”, підкреслюючи його периферійний характер і віддаленість від центрів світової уваги. Через віддаленість району, і початок Другої світової війни в Європі восени 1939 року, залишилося майже непоміченим перше масштабне застосування радянських танкових сил під командуванням Георгія Жукова. Японська армія, яка переважно спиралася на піхоту, зазнала серйозної поразки, потрапивши в радянське подвійне оточення. У боях було задіяно десятки тисяч солдатів і сотні танків: втрати обох сторін були значними, але в танковому компоненті перевага СРСР була очевидною. Інтенсивні бої точилися й у повітрі. Обидві сторони зазнали значних втрат, однак саме тут вперше в історії авіація відіграла вирішальну роль у досягненні військових цілей. Хоча цей конфлікт залишився маловідомим на Заході, він фактично став прообразом бойових дій Другої світової війни. Зокрема, саме тут були відпрацьовані підходи до застосування великих танкових з'єднань, які пізніше проявилися у битві під Курськом 1943 року. Перемогу здобув СРСР: попри значні втрати, радянські війська утримали поле бою. Для Квантунської армії це стало серйозним ударом – її позиції в японському керівництві ще більше похитнулися, особливо через самовільне розгортання конфлікту. Поразка змусила Токіо переглянути свої стратегічні плани, тим більше що Китай продовжував чинити опір під проводом Чан Кайші, а міжнародна ситуація ускладнилася після підписання німецько-радянського пакту.

Наслідки конфлікту були довготривалими. Радянське керівництво, побоюючись нового нападу Японії, значно посилило військову присутність на

Далекому Сході. До середини 1942 року там було зосереджено величезні сили – понад мільйон військових, тисячі гармат, танків і літаків. Проте навіть такі ресурси не вселяли повної впевненості: командувач генерал Казаковцев вважав, що у разі вступу Японії у війну на боці Німеччини ситуація стане критичною. Його оцінка, зроблена без реального бою, виглядала вкрай песимістичною. Загальні втрати японської сторони за час конфлікту становили близько 61 тисячі осіб убитими, пораненими та полоненими, тоді як радянські втрати сягнули 18,5 тисячі. У повітряних боях було збито приблизно 660 японських і 200 радянських літаків. 16 вересня 1939 року сторони підписали угоду про припинення вогню та створення демаркаційної комісії. Командування Квантунської армії, взявши на себе повну відповідальність за поразку, у повному складі подало у відставку [34, с. 41-42].

Прагнучи посилити співпрацю зі своїми союзниками, німецьке керівництво виступило ініціатором укладення Троїстого пакту, який було підписано 27 вересня 1940 року в Берліні. До нього приєдналися Німеччина, Італія та Японія. Ця угода закріплювала політичний, економічний і військовий союз держав-агресорів і передбачала взаємну допомогу, включно з військовою, у разі нападу на одну з них з боку держави, що на той час не брала участі ні в європейській війні, ні в японо-китайському конфлікті. Таким чином, фактично малися на увазі США та СРСР. Разом із тим, намагаючись приховати свої справжні наміри щодо Радянського Союзу, учасники пакту включили положення про те, що ця угода “жодним чином не впливає” на існуючі політичні відносини кожної з трьох держав із СРСР. Однак у вузькому колі міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп після підписання прямо зазначав, що цей союз буде спрямований як проти Росії, так і проти США. Японія визнавала провідну роль Німеччини та Італії у встановленні “нового порядку” в Європі, тоді як Німеччина та Італія погоджувалися з лідерством Японії у створенні “нового порядку” в межах так званого Великого

Східноазійського простору. У результаті Троїстий пакт став основою формування широкої коаліції агресивних держав [34, с. 48-50].

Ще влітку 1940 року японський уряд визначив своїм головним завданням “створення нового порядку у Великій Східній Азії”. Просування експансії в південному напрямку неминуче приводило Японію до зіткнення з Великою Британією та США, тому водночас виникала потреба стабілізувати відносини з СРСР. Уже на початку липня японський посол у Москві під час розмови з наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим запропонував укласти між СРСР і Японією угоду про нейтралітет. Вона передбачала збереження мирних і дружніх відносин між двома державами, а також взаємне зобов’язання дотримуватися нейтралітету у випадку нападу третьої сторони на одну з них. Зовнішньополітична програма уряду Фумімаро Коноє, сформованого в липні 1940 року, вже включала ідею укладення з Радянським Союзом пакту про ненапад. Однак 30 жовтня новий японський посол у Москві заявив, що Токіо припиняє переговори щодо угоди про нейтралітет і натомість висуває пропозицію укласти пакт про ненапад, подібний до пакту Молотова-Ріббентропа. Однак радянське керівництво не було готове йти на такі домовленості з Японією, які могли б погіршити відносини СРСР зі США та Китаєм. Офіційно Москва пов’язувала можливість укладення пакту про ненапад із поверненням Південного Сахаліну та передачею Курильських островів, утрачених раніше Росією. Для Токіо ці умови були неприйнятними. Водночас радянська сторона зайняла відносно конструктивну позицію [11, с. 215-216].

12 березня 1941 року міністр закордонних справ Японії Йосуке Мацуока вирушив у європейське турне, одним із завдань якого було врегулювання відносин із СРСР. 24 березня в Москві він знову запропонував укласти пакт про ненапад і водночас порушив питання про продаж Японії Північного Сахаліну. У відповідь радянська сторона повторила свою пропозицію щодо укладення договору про нейтралітет і висунула вимогу ліквідувати японські вугільні та нафтові концесії на Північному Сахаліні. Переговори зайшли в глухий кут.

Після цього Мацуока вирушив до Берліна та Риму. Напередодні його візиту Адольф Гітлер видав спеціальну директиву, яка передбачала якнайшвидше втягнення Японії у війну проти Великої Британії. Під час переговорів у Берліні він переконував японського міністра, що Японія має вигідну нагоду для нападу на Сінгапур. Німецьке керівництво фактично підштовхувало Японію до активних дій проти Британської імперії, водночас не повідомивши її про підготовку нападу на СРСР. Гітлер не довіряв союзнику і переоцінював власні сили. Про його плани не був поінформований і Беніто Муссоліні, з яким Мацуока також зустрічався. Очевидно, ці переговори вплинули на позицію японського міністра [11, с. 210-213].

Повертаючись до Токіо, міністр зупинився у Москві і 9 квітня він у розмові з Молотовим погодився на укладення пакту про нейтралітет між СРСР і Японією, хоча й продовжував заперечувати проти ліквідації японських концесій на Північному Сахаліні. 12 квітня відбулася зустріч Йосипа Сталіна з Мацуокою за участю В'ячеслава Молотова. Під час розмови японський міністр наголосив, що «долю Азії вирішують дві сили - Японія і СРСР», і що для звільнення Азії від впливу англосаксів слід відмовитися від другорядних суперечок і зосередитися на співпраці у стратегічних питаннях. Сталін підтримав думку, що підписання пакту про нейтралітет означатиме перехід від ворожості до співробітництва. У результаті Мацуока погодився вирішити питання ліквідації японських концесій на Північному Сахаліні. 13 квітня в Кремлі було підписано пакт про нейтралітет між СРСР і Японією. В історіографію цей документ увійшов під назвою – Пакт Мацуоки – Молотова. Угода укладалася строком на п'ять років і передбачала, що обидві сторони зобов'язувалися підтримувати між собою мирні та дружні відносини, а також взаємно поважати територіальну цілісність і недоторканність одна одної. У тексті угоди зазначалося, що в разі, якщо одна зі сторін стане об'єктом нападу з боку однієї чи кількох третіх держав, інша сторона зберігатиме нейтралітет протягом усього конфлікту. Одночасно було підписано спільну декларацію про

взаємне визнання й повагу територіальної цілісності та недоторканності кордонів Монгольської Народної Республіки маріонеткового державного утворення - Маньчжоу-Го. Крім того, у рамках секретного обміну листами між Мацуокою і Молотовим було досягнуто домовленості про ліквідацію японських концесій на Північному Сахаліні протягом шести місяців після підписання пакту. Щоправда, після початку німецько-радянської війни японська сторона фактично перестала згадувати про це зобов'язання. Наступного дня Й. Сталін, порушивши усталену дипломатичну практику, особисто прибув на вокзал, щоб провести Мацуоку. Там, на очах присутніх, він підійшов до німецького посла Фрідріха-Вернера фон дер Шуленбурга і попросив його докласти максимум зусиль для збереження дружніх відносин між Німеччиною та СРСР. Цей жест мав продемонструвати прагнення радянського керівництва підтримувати добрі відносини як із Німеччиною, так і з Японією [28, с. 110-114].

Безсумнівно, підписання пакту Молотова – Мацуоки стало успіхом як радянської зовнішньої політики, так і японської. Великою мірою пакт розв'язав руки двом агресорам в їх імперіалістичних інтересах. Японія отримала сприятливі умови для подальшого розширення своєї експансії у напрямку південних морів, та отримала змогу нападу на США. Радянський Союз, в свою чергу, отримав можливість підготовки до війни з Третім Райхом, перекидаючи дивізії від кордону з Японією на захід. Проте з огляду на початок німецько-радянської війни, до якої СРСР відверто не був готовий, це слабо йому допомогло.

2.3. Формування англо-американського союзу проти Японії у 1939-1941 рр. Початок японо-американської війни.

До нападу на США японське керівництво прагнуло закріпити свої завоювання в Китаї, щоб забезпечити надійний тил для подальшого наступу на південь. Поразка японських військ на річці Халхін-Гол стримала ті кола в Японії, які виступали за «північний напрямок», тобто проти СРСР. Паралельно

Токіо активно просував ідею “історичної місії” Японії – створення нового порядку в Східній і Південно-Східній Азії. Через брак природних ресурсів країна прагнула встановити контроль над постачанням стратегічно важливої сировини з регіону - каучуку, олова, залізної руди, нафти, цукру. Для цього потрібно було витіснити з регіону США та європейські держави. Посилення японської експансії в Китаї та поширення впливу на Південно-Східну Азію почало викликати занепокоєння у США та Великій Британії, які розглядали це як загрозу власним інтересам. Вашингтон відмовився визнавати маріонетковий уряд Ван Цзінвєя, наголошуючи, що єдиним законним урядом Китаю є уряд Чан Кайші в Чунціні. США та Британія надавали йому значну матеріальну допомогу, що викликало невдоволення Токіо. 1 серпня прем'єр Фумімаро Коноє та міністр закордонних справ Й. Мацуока заявили про право Японії встановити “новий порядок” у Східній Азії. Передбачалося, що так звана “сфера співпроцвітання” охоплюватиме не лише Японію, Маньчжоу-Го та Китай, а й Голландську Індію (Індонезію), Французький Індокитай та інші території регіону[34, с. 385-386]

Японське керівництво розраховувало, що успіхи Німеччини в Європі дозволять без значних втрат захопити колонії європейських держав у Південно-Східній Азії – зокрема Філіппіни, Британську Малайю, Голландську Індію, Бірму та Таїланд. Цю експансіоністську політику підтримували не лише націоналістично налаштовані політики, а й військове керівництво та великі фінансово-промислові групи (дзайбацу), зацікавлені в доступі до ресурсів регіону. Якщо до 1940 року в Японії ще існували сумніви щодо доцільності союзу з Німеччиною, то після її перемог у Європі прихильники такого союзу взяли гору. Водночас японське керівництво усвідомлювало, що його претензії на домінування в Південно-Східній Азії можуть викликати негативну реакцію США, але сподівалося уникнути серйозного конфлікту. Мацуока навіть висловлював надію, що США не втрутяться у війну та не перешкоджатимуть створенню “сфери співпроцвітання”. Розрахунок полягав у тому, що Троїстий

пакт посилює ізоляціоністські настрої в США і стримує їх від участі у війні [28, с. 226-227]. Однак на практиці він лише сприяв зближенню США та Великої Британії. Вашингтон збільшив військову допомогу Лондону та обмежив постачання стратегічних матеріалів до Японії. Також було посилено американські військові бази на Гуамі та Філіппінах. У жовтні 1940 року США та Велика Британія уклали угоду про спільну оборону своїх територій у Західній півкулі та Тихоокеанському регіоні. Адміністрація Ф. Рузвельта передбачала можливість війни з державами Осі, насамперед із Японією. Попри опір ізоляціоністів у Конгресі, уряд США готувався до можливого конфлікту. Держсекретар К. Галл підкреслював, що США не можуть допустити встановлення японського панування над значною частиною світу та Тихим океаном.

Водночас у Вашингтоні намагалися відтермінувати конфлікт із Японією, очікуючи розвитку подій у Європі, зокрема можливого нападу Німеччини на СРСР. У цьому контексті США ініціювали переговори з Японією щодо «китайського питання», які розпочалися 8 березня 1941 року за участю К. Галла та японського представника адмірала К. Номури. Американська сторона пропонувала дотримуватися принципів поваги до суверенітету держав, невтручання у внутрішні справи та збереження статус-кво в Тихому океані. Вона також наполягала на виведенні японських військ із Китаю та створенні єдиного уряду за участю Чан Кайші і Ван Цзінвєя. Натомість Японія пропонувала США співпрацю в боротьбі з комунізмом у Китаї, вимагала визнання Маньчжоу-Го, відмови від підтримки Чан Кайші, погодження на тимчасову присутність її військ у Китаї та гарантій економічного доступу до ресурсів Південно-Східної Азії [47, с. 172-174].

До літа 1941 року відносини між США та Німеччиною різко погіршилися, оскільки адміністрація Франкліна Рузвельта дедалі активніше підтримувала Велику Британію у війні проти Німеччини. У Токіо це сприймали як ознаку

того, що США, втягуючись у європейські справи, приділятимуть менше уваги Далекому Сходу і можуть піти на поступки Японії. 21 червня 1941 року держсекретар К. Галл передав японському представнику К. Номурі офіційну відповідь США. Вашингтон категорично не погоджувався з твердженням Японії, що Троїстий пакт має оборонний характер. У США вважали, що в разі їх вступу у війну проти Німеччини вони автоматично стануть мішенню для Японії. Тому американська сторона заявила, що діятиме, керуючись виключно міркуваннями самозахисту та національної безпеки. США відмовилися визнавати право Японії зберігати війська в Китаї та отримувати економічні привілеї в Китаї й Тихоокеанському регіоні. Водночас Вашингтон не закривав можливості для подальших переговорів і був готовий обговорювати окремі питання, зокрема боротьбу з комунізмом у Китаї та статус Маньчжоу-Го. 26 липня президент Рузвельт підписав указ про замороження японських активів у США, що фактично припинило двосторонню торгівлю. Японія втратила доступ до критично важливих ресурсів – нафти, авіаційного пального, сталі, бавовни. Велика Британія також розірвала торговельні угоди з Японією [35, с. 108-113].

Попри це, Японія продовжила експансіоністську політику. Вона домоглася від уряду Віші угоди щодо Французького Індокитаю, а згодом ввела туди війська, перекривши канали постачання допомоги Китаю. Також Токіо намагалося отримати економічний контроль над Голландською Індією, а після провалу переговорів почало готувати її окупацію. Переговори між США та Японією тривали. 6 вересня 1941 року Японія висунула нові вимоги: збереження контролю над Індокитаєм, відмова від виведення військ із Китаю, припинення підтримки Чан Кайші, скасування санкцій і припинення укріплення американських баз. Розуміючи неприйнятність цих умов для США, японське керівництво вже тоді вирішило готуватися до війни [14, с. 226-229].

У жовтні уряд Ф. Коноє пішов у відставку, і новий кабінет очолив генерал Х. Тодзьо, який взяв курс на війну зі США. До початку листопада було завершено план нападу на американську базу Перл-Харбор. 5 листопада 1941

року японське керівництво ухвалило рішення: продовжувати переговори, але паралельно готуватися до війни, визначивши кінцевий термін дипломатії – 25 листопада. До США направили додаткового представника С. Курусу. 20 листопада Японія передала нові пропозиції, які передбачали часткові поступки, але збереження ключових позицій у регіоні. У відповідь 26 листопада США висунули жорсткі вимоги: виведення японських військ із Китаю та Індокитаю, відмова від підтримки маріонеткових урядів і відновлення принципів вільної торгівлі. Токіо розцінив ці вимоги як неприйнятні та фактично як кінець переговорів, хоча формально їх не переривав, щоб не викликати підозр у підготовці до війни [18, с. 447-448].

1 грудня 1941 року на імператорській нараді було остаточно ухвалено рішення розпочати війну. Японський флот уже прямував до Гаваїв. 7 грудня 1941 року, коли японські дипломати ще передавали відповідь США, японська авіація вже атакувала Перл-Харбор. Унаслідок раптового удару США втратили значну частину флоту: було потоплено або пошкоджено лінкори, крейсери, есмінці, знищено сотні літаків і загинуло близько 2400 осіб. Попри шок, втрати США не були критичними – авіаносці залишилися неушкодженими, а промисловість могла швидко відновити сили. 8 грудня Японія офіційно оголосила війну США і Великій Британії. Невдовзі до війни проти США приєдналися Німеччина та Італія. У відповідь США, Велика Британія, Нідерланди та інші країни також оголосили війну Японії, і конфлікт переріс у повномасштабну світову війну на Тихому океані [19, с. 3-5].

Після нападу на Перл-Харбор Франклін Рузвельт у телефонній розмові сказав Вінстону Черчиллю: “Тепер ми з вами в одному човні”. Сам Черчилль згодом згадував, що того дня “ліг спати щасливою і вдячною людиною”, адже здійснилася його давня мета – залучити США до війни як головну опору для Британії. У Вашингтоні, своєю чергою, добре усвідомлювали стратегічне значення Британських островів і ресурсів імперії у боротьбі проти держав Осі. Наприкінці грудня 1941 року британський прем’єр прибув до США для

узгодження спільних дій проти Німеччини та Японії. У результаті зустрічі Рузвельта і Черчилля, відомої під кодовою назвою “Аркадія”, було створено Об’єднаний комітет начальників штабів (Combined Chiefs of Staff) зі штаб-квартирою в новозбудованому Пентагоні. Цей орган спирався на розгалужену систему англо-американських структур, серед яких ключову роль відігравав комітет з розподілу озброєнь і боєприпасів під керівництвом Гаррі Гопкінса. Під час конференції також визначили основи спільної воєнної стратегії. Розвиваючи попередні плани “Рейнбоу” (“Веселка”), союзники погодилися, що першочерговим завданням є розгром Німеччини як вирішальна умова перемоги у війні. Водночас було розподілено зони відповідальності: США зосереджувалися на Тихоокеанському регіоні, Велика Британія – на Близькому та Середньому Сході й Індії, а євроатлантичний театр визначався як зона спільних дій обох держав [28, с. 118-120].

Підсумовуючи, варто підкреслити, що міжнародні відносини наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років у АТР визначалися загостренням боротьби за сфери впливу, ключовим чинником якої стало повномасштабне вторгнення Японії проти Китаю 1937 р. Японія прагнула закріпити свої завоювання в Китаї та створити підконтрольний їй “новий порядок” у Східній і Південно-Східній Азії, що передбачало встановлення контролю над стратегічними ресурсами регіону. Водночас затяжний характер війни та стійкість уряду Чан Кайші, який отримував підтримку з боку США, Великої Британії та СРСР, ускладнювали реалізацію японських планів і змушували Токіо шукати нові стратегічні рішення. Відносини Японії з СРСР мали відверто суперечливий характер - від відкритих збройних конфліктів біля озера Хасан і на річці Халхін-Гол до прагнення стабілізації ситуації на кордоні. Кульмінацією цього стало укладення у квітні 1941 року радянсько-японського пакту про нейтралітет, відомого як пакт Мацуока–Молотова, який за своїм політичним змістом і функціональним призначенням був фактично ідентичним пакту Молотова–Ріббентропа, оскільки забезпечував обом сторонам свободу дій на інших стратегічних напрямках і

дозволяв уникнути війни на два фронти. Для радянського керівництва це означало гарантування безпеки на Далекому Сході напередодні неминучого конфлікту з Німеччиною, тоді як Японія отримувала можливість зосередитися на південному напрямку експансії. Одночасно відносини Японії зі США та Великою Британією неухильно погіршувалися. Обидві держави розглядали японську експансію як загрозу власним інтересам у Китаї та Південно-Східній Азії й надавали всебічну допомогу уряду Чан Кайші, а також вдавалися до економічного тиску на Японію, обмежуючи постачання стратегічної сировини. Це сприяло поступовому формуванню антияпонської коаліції, яка, хоча й не була формалізованою на початковому етапі, фактично об'єднувала США, Велику Британію та Китай, а частково й СРСР у протидії японській агресії. У відповідь Японія активізувала політику зближення з Німеччиною та Італією, що вилилося у підписання Троїстого пакту 1940 року і оформлення блоку агресивних держав. Водночас японське керівництво, враховуючи негативний досвід конфліктів із СРСР і небажання вести війну на два фронти, остаточно відмовилося від “північного напрямку” експансії та зробило ставку на “південний напрям”, спрямований на захоплення ресурсно багатих територій Південно-Східної Азії. Загострення суперечностей із США, провал дипломатичних переговорів і посилення економічних санкцій поставили Японію перед вибором між відступом від своїх стратегічних цілей і переходом до відкритої війни. Японське керівництво обрало силовий варіант, що призвело до нападу на Перл-Харбор і вступу у війну проти США, Великої Британії та їхніх союзників.

РОЗДІЛ 3

Дипломатичне оформлення антияпонської коаліції та її роль у завершенні війни у 1942-1945 рр.

3.1. Формування узгодженої стратегії союзників у ході Касабланської та Каїрської конференцій

У 1942-1943 рр. відбувся корінний перелом у війні на Тихому океані між США та Японією. Незважаючи на початкові успіхи японських сил, американська армія зуміла дати достойну відсіч окупантам. Переломною подією стала битва поблизу атолу Мідвей, що відбулася 4 – 7 червня 1942 р. До цього часу японські збройні сили утримували стратегічну ініціативу, здійснюючи наступальні операції та розширюючи зону свого контролю в АТР. Водночас американська сторона перебувала переважно в обороні, намагаючись стримати подальше просування противника. Метою японського командування було завдати вирішальної поразки Тихоокеанському флоту США шляхом захоплення Мідвею і втягнення американських сил у генеральну морську битву. Однак цей план зазнав невдачі значною мірою через те, що американській стороні вдалося розшифрувати японські військово-морські коди, що дозволило заздалегідь визначити напрям головного удару та підготуватися у відповідь. Тож почасти заслуга у перемозі в битві за Мідвей належить і воєнній розвідці США. У ході боїв японський флот зазнав значних втрат, зокрема було знищено чотири важливі авіаносці, які становили основу його ударної сили. Для Японії це означало втрату значної частини підготовлених льотчиків і техніки, відновлення яких у короткі строки було неможливим [16, с. 337 - 345].

Натомість Сполучені Штати, попри власні втрати, зберегли здатність до подальшого нарощування військово-морської потужності завдяки значному промисловому потенціалу. Відбувся корінний перелом, що мав величезне значення для долі всієї Другої світової війни, оскільки країна Осі вперше отримала серйозну поразку, ще до битви під Ель-Аламейном і Сталінградської битви. Крім суто військового значення, перемога при Мідвеї

мала й важливі політичні наслідки. Вона підвищила впевненість союзників у можливості перемоги над країнами Осі загалом та Японією зокрема, та сприяла активізації міжсоюзницьких контактів, прямим результатом чого стали Касабланська та Каїрська конференції.

Першим таким кроком стала конференція, що проходила 14-24 січня 1943 року в місті французького Марокко під назвою Касабланка за участі Ф. Рузвельта, В. Черчилля та лідера руху “Франція, що бореться” – Ш. Де Голля. Також на неї запросили і Й. Сталіна, проте той відмовився мотивувавши це складною ситуацією на Східному фронті. В контексті формування антияпонської коаліції, це конференція важлива тим, що на ній було вперше проголошено стало проголошення стратегії безумовної капітуляції, що означало відмову від будь-яких компромісів і орієнтацію на повний розгром противника. Це рішення мало безпосереднє значення і для війни проти Японії, оскільки задавало її кінцеву мету та визначало загальний характер ведення бойових дій [58, с. 68-70]. Зокрема, Ф. Рузвельт під час прес-конференції 22-23 січня 1943 року серед іншого підкреслив таке: “...Уся можлива допомога буде надана героїчній боротьбі Китаю, яка триває вже шостий рік, із рішучістю назавжди покласти край японському пануванню на Далекому Сході. Президент і Прем’єр-міністр після повного огляду світової воєнної ситуації ще більше переконані, що мир у світі може настати лише через повну ліквідацію військової сили Німеччини та Японії. Це передбачає просту формулу - вимогу безумовної капітуляції Німеччини, Італії та Японії. Безумовна капітуляція означає розумну гарантію світового миру на покоління. Вона не означає знищення німецького, італійського чи японського народів, але означає знищення ідеології в Німеччині, Італії та Японії, яка ґрунтується на завоюванні та підкоренні інших народів. Президент і Прем’єр-міністр впевнені, що це є також метою Росії, Китаю та всіх інших членів Об’єднаних Націй...” [2].

Фактично йшлося про перехід до стратегії виснаження, що вимагала мобілізації значних ресурсів і тривалої координації між союзниками. Водночас

у Касабланці було закладено підхід до розгляду війни як єдиного глобального конфлікту, у межах якого європейський і тихоокеанський театри були взаємопов'язаними. Разом із тим можливості цієї конференції були обмеженими. Відсутність представників Китаю не дозволила повною мірою врахувати специфіку війни на Далекому Сході. У результаті питання, безпосередньо пов'язані з боротьбою проти Японії, залишалися недостатньо опрацьованими, що зумовило потребу у подальшому розширенні дипломатичних контактів, логічним продовженням чого стала конференція у Каїрі, що відбулася 22 – 26 листопада 1943 р.

У Каїрській конференції взяли участь лідери трьох країн – США (Ф. Рузвельт), Великої Британії (В. Черчилль), Китаю (Чан Кайші). Лідера СРСР – Й. Сталіна теж запросили. Сталін вирішив не від'їжджати далеко від кордонів СРСР і навіть відмовився направляти своїх представників до Єгипту, пояснюючи це тим, що подібний крок міг би порушити радянсько-японський пакт про нейтралітет, підписаний у квітні 1941 року. Водночас справжньою причиною була різка деградація відносин із Китайською Республікою. Вони настільки погіршилися, що радянська сторона закрила торговельні установи та демонтувала й вивезла із Сіньцзяну авіаційний завод і нафтопереробне підприємство. Паралельно СРСР дедалі більше підтримував китайських комуністів на чолі з Мао Цзедунем. Сполучені Штати прагнули розширити участь Чан Кайші, який значною мірою залежав від американської військової допомоги, щоб перетворити формат “великої трійки” на “велику четвірку”. Однак ні Радянський Союз, ні Велика Британія не погоджувалися визнавати китайського лідера рівноправним учасником переговорів. Радянська позиція була зумовлена вищезгаданими причинами, тоді як британців дратували наполегливі вимоги Чан Кайші щодо ліквідації західного імперіалізму та колоніальної системи в Азії.

Однією з центральних тем стала роль Китаю у подальшій війні. Американська сторона послідовно наполягала на необхідності активного

використання китайського театру бойових дій, розглядаючи його як перспективну базу для наступу на Японію. У зв'язку з цим порушувалося питання про розширення військової допомоги Китаю, налагодження транспортних комунікацій та створення умов для проведення наступальних операцій. Водночас британська сторона оцінювала такі плани більш стримано, посилаючись як на обмеженість ресурсами, так і на складну ситуацію в Бірмі, де союзники на той момент не мали змоги забезпечити стабільне постачання китайських військ. У результаті виникала певна напруга між стратегічними намірами США та практичними застереженнями Великої Британії. Палкі суперечки між союзниками розгорілися з приводу питання планування військових операцій у Південно-Східній Азії. Британці наполягали на пріоритетності відновлення контролю над Бірмою як ключовою ланкою комунікацій, тоді як американська сторона схилилася до більш активних дій, спрямованих безпосередньо проти японських позицій. Це призводило до різних підходів щодо розподілу сил і визначення послідовності операцій, що ускладнювало вироблення узгодженої стратегії [56, с. 211–215].

Проте найбільш цікавим результатом Каїрської конференції є спільне комюніке учасників, в фінальному тексті якого йдеться про таке: "...Три великі союзні держави висловили свою рішучість чинити неупинний тиск на свого жорстокого противника на морі, на суходолі та в повітрі. Цей тиск уже зростає. Три великі союзники ведуть цю війну з метою стримати та покарати агресію Японії. Вони не прагнуть жодних вигод для себе і не мають намірів територіального розширення. Їхньою метою є те, щоб Японія була позбавлена всіх островів на Тихому океані, які вона захопила або окупувала з початку Першої світової війни у 1914 році, а також щоб усі території, відібрані Японією у Китаю, такі як Маньчжурія, Тайвань і Пескадорські острови, були повернуті Китайській Республіці. Японія також має бути вигнана з усіх інших територій, які вона захопила шляхом насильства та жадібності. Вказані три великі держави, пам'ятаючи про поневолення корейського народу, сповнені рішучості

забезпечити, щоб у належний час Корея стала вільною та незалежною. Маючи на меті досягнення цих цілей, три союзні держави, у згоді з іншими державами Об'єднаних Націй, що перебувають у стані війни з Японією, продовжуватимуть наполегливо здійснювати серйозні та тривалі операції, необхідні для досягнення беззастережної капітуляції Японії..." [5].

Підсумовуючи, варто підкреслити, що битви 1942–1943 рр. на Тихому океані суттєво змінили характер взаємодії союзників у війні проти Японії. Якщо раніше їхня співпраця значною мірою була ситуативною, то після перелому в ході бойових дій, зокрема після битви за Мідвей, з'явилися підстави говорити про можливість переходу до більш узгоджених і наступальних дій. Це, у свою чергу, поставило на порядок денний питання про вироблення спільної стратегії. Касабланкська конференція стала першим кроком у цьому напрямі. Саме там було окреслено загальні принципи ведення війни, насамперед курс на беззастережну капітуляцію противника. Разом із тим її рішення залишалися досить загальними, а відсутність Китаю серед учасників не дозволила повною мірою врахувати особливості далекосхідного театру воєнних дій. Ці питання були більш предметно розглянуті вже під час Каїрської конференції. Незважаючи на розбіжності між союзниками щодо окремих аспектів ведення війни, їм вдалося погодити основні напрями подальших дій, визначити місце Китаю у спільній боротьбі та сформулювати політичні цілі щодо Японії. Важливим результатом стало також окреслення принципів повоєнного врегулювання, що стосувалися територіальних змін і ліквідації японського панування в регіоні. Таким чином, у цей період можна говорити про поступове оформлення антияпонської коаліції як більш організованого об'єднання. Взаємодія союзників уже не обмежувалася окремими рішеннями, а набувала рис системної співпраці, що поєднувала військові та дипломатичні зусилля. Це створило підґрунтя для подальшого узгодження їхніх дій на наступних етапах війни.

3.2. Узгодження союзницької політики щодо Японії на Тегеранській і Ялтинській конференціях

Подальше формування антияпонської коаліції було пов'язане з необхідністю узгодження позицій провідних союзних держав у глобальному масштабі та залучення до війни проти Японії Радянського Союзу. Рішення, прийняті на попередньому етапі, зокрема під час Касабланської та Каїрської конференцій, дозволили визначити загальні напрями боротьби, однак не забезпечили повної координації дій між усіма ключовими учасниками антигітлерівської коаліції. У цих умовах питання участі СРСР у війні на Далекому Сході поступово виходило на перший план, оскільки саме цей фактор міг суттєво вплинути на співвідношення сил у регіоні. У зв'язку з цим особливого значення набули переговори між США, Великою Британією та Радянським Союзом, у ході яких відбувалося узгодження спільних підходів до ведення війни проти Японії [49, с. 74-76].

Тож одразу після Каїру, Черчилль і Рузвельт вирушили до Тегерану, де відбулася Тегеранська конференція, що тривала з 28 листопада до 1 грудня 1943 р. Перше в історії місце зустрічі “великої трійки” стало об'єктом палких суперечок. Черчилль пропонував провести зустріч у Каїрі, Асмері, Багдаді або Басрі. Однак Сталін рішуче відмовився від поїздки на значну відстань від кордонів СРСР і не погоджувався зустрічатися на території, що перебувала під контролем британських військ. У підсумку як компроміс було обрано іранську столицю, оскільки країна безпосередньо межувала з Радянським Союзом і ще з літа 1941 року була окупована радянськими та британськими військами, а у вересні 1943 року оголосила війну Німеччині. Хоча головним питанням Тегеранської конференції була боротьба з Німеччиною та можливість відкриття другого фронту у Європі, проте багато часу було приділено і темі Японії. Радянська делегація насамперед прагнула домогтися від США та Великої

Британії твердих гарантій відкриття другого фронту в Європі у 1944 році [6, с. 101-103].

Водночас союзники, передусім Ф. Рузвельт, розглядали можливість отримати від СРСР зобов'язання щодо вступу у війну проти Японії. Тому Сталін, для того щоб забезпечити собі міцність переговорних позицій в перший же день, 28 листопада зробив дипломатичний реверанс в бік США, заявивши про готовність Радянського Союзу вступити у війну проти Японії після остаточної перемоги над Німеччиною. Це відверто підкупило Рузвельта та істотно вплинуло на загальну атмосферу переговорів і сприяло тому, що президент США активніше підтримав ідею якнайшвидшого відкриття другого фронту в Європі, тоді як позиція Черчилля залишалася більш стриманою. Після викладу американської стратегії у війні проти Японії Ф. Рузвельтом слово взяв Й. Сталін. Він підкреслив, що Радянський Союз позитивно оцінює успіхи союзників у Тихоокеанському регіоні, однак на даний момент не має можливості долучитися до активних бойових дій проти Японії через повну концентрацію сил на європейському фронті. Радянські війська на Далекому Сході, за його словами, здатні лише утримувати оборонні позиції, тоді як для наступальних операцій їх необхідно суттєво посилити. Реальна участь СРСР у війні проти Японії, згідно з його словами, могла стати можливою лише після завершення війни з Німеччиною, після чого передбачалося спільне ведення бойових дій союзників на Далекому Сході [6, с. 308 - 309].

29 листопада 1943 р. Ф. Рузвельт передав радянському керівництву два меморандуми, що стосувалися перспектив військової взаємодії на Тихому океані. У першому документі порушувалися питання можливої допомоги СРСР у разі американських операцій проти Курильських островів, використання радянських портів на Далекому Сході, а також розширення співпраці у сфері військово-морських і розвідувальних операцій проти Японії. Другий меморандум містив пропозиції щодо підготовки умов для можливого розміщення значних сил американської авіації на території Примор'я з метою

нанесення ударів по японських промислових центрах у разі початку війни між СРСР і Японією. Радянська сторона прийняла ці документи для подальшого вивчення. Остаточна відповідь, передана через В. Молотова 25 грудня 1943 р., свідчила про згоду СРСР лише щодо співпраці у сфері обміну розвідувальною інформацією стосовно Японії [52, с. 133 - 135]. Інші пропозиції були або відкладені, або визнані такими, що потребують додаткового опрацювання та є складними для практичного виконання. Радянська сторона уміло прикривалася пактом Мацуоки–Молотова, постійно посиляючись на те, що СРСР нібито ніколи не поршував міжнародних домовленостей, взятих на себе.

Погодження Сталіна з положеннями Каїрської декларації щодо позбавлення Японії територій, здобутих силою, фактично відображало радянські інтереси у повторному загарбанні Південного Сахаліну, який Російська імперія втратила внаслідок війни 1904–1905 рр. У процесі обговорень Ф. Рузвельт порушив також питання можливого виходу СРСР до теплих морів на Далекому Сході, зокрема щодо Порт-Артура і Дайрена. Американська сторона пропонувала надати Дайрену статус вільного порту, тоді як радянське керівництво висловилося за використання Порт-Артура як військово-морської бази. В. Черчилль, хоча традиційно обережно ставився до поступок Радянському Союзу, у цьому випадку не заперечував проти обговорюваних пропозицій і навіть висловив підтримку ідеї свободи дій радянського флоту в океанах, визнаючи право СРСР на посилення своїх позицій у Тихоокеанському регіоні [62, с. 629 – 630].

Підсумовуючи, варто підкреслити, що під час Тегеранської конференції було досягнуто лише загальної домовленості щодо можливого вступу Радянського Союзу у війну проти Японії після завершення бойових дій у Європі. Однак ці рішення мали радше попередній характер і не містили конкретних умов або строків реалізації. Такий підхід пояснювався тим, що на той момент основна увага союзників була зосереджена на розгромі нацистської Німеччини, тоді як питання війни на Далекому Сході залишалося другорядним.

Ситуація змінилася наприкінці війни, коли поразка Німеччини стала очевидною, а проблема завершення війни проти Японії вийшла на перший план. У цих умовах питання участі СРСР у бойових діях проти Японії набуло вже не декларативного, а практичного значення. Це зумовило необхідність конкретизації попередніх домовленостей і визначення умов, на яких Радянський Союз погоджувався вступити у війну, а отже нової конференції за участі “великої трійки”.

Ялтинська конференція керівників СРСР, США та Великої Британії відбулася в Криму 4–11 лютого 1945 року. Питання про вступ Радянського Союзу у війну проти Японії обговорювалося 8 лютого під час переговорів між Й. Сталіним і Ф. Рузвельтом у Лівадійському палаці, який слугував резиденцією американського президента. На початку розмови Рузвельт звернув увагу на серйозні труднощі, з якими могли зіткнутися США під час операцій із захоплення Японських островів. Він наголосив, що Японія має на своїй території приблизно чотиримільйонну армію, тому висадка американських військ неминуче супроводжувалася б значними втратами. За його словами, уряд США погодився б на такий крок лише в разі крайньої необхідності. Водночас він підкреслив, що інтенсивні бомбардування могли б зруйнувати військовий потенціал Японії й дозволити уникнути висадки, зберігши життя великої кількості солдатів. У відповідь Сталін зазначив, що для нього принципово важливо з’ясувати, на яких умовах Радянський Союз має вступити у війну проти Японії. Рузвельт пояснив, що йдеться про передачу СРСР південної частини Сахаліну та Курильських островів. Крім того, він підтвердив пропозиції, висловлені раніше на Тегеранській конференції, щодо використання Радянським Союзом Порт-Артура і Дальнього [7, с. 399 - 401]. Стосовно останнього розглядалися два можливі варіанти: або надання йому статусу вільного порту під міжнародним контролем, або передача його СРСР в оренду від Китаю. Сам Рузвельт схилився до першого варіанту, вбачаючи в ньому можливий прецедент для вирішення питання Гонконгу. Він висловив

сподівання, що Велика Британія погодиться повернути Гонконг Китаю, після чого його можна буде перетворити на відкритий порт для суден усіх держав. Водночас Рузвельт зауважив, що у випадку оренди Дальнього Радянським Союзом досягти домовленостей із Черчиллем щодо Гонконгу буде значно складніше.

Сталін, зі свого боку, порушив питання про міжнародне визнання незалежності Монгольської Народної Республіки, а також про відновлення прав СРСР на Китайсько-Східну залізницю. Рузвельт погодився із збереженням статус-кво Зовнішньої Монголії, а щодо залізниці припустив можливість встановлення спільного радянсько-китайського контролю як форми її використання в інтересах СРСР. Він також зазначив, що ще не обговорював ці питання з Чан Кайші, проте був переконаний у можливості досягнення з ним домовленості. У відповідь Сталін заявив, що за умови прийняття запропонованих радянською стороною вимог радянське суспільство зрозуміє причини вступу СРСР у війну проти Японії, і це питання можна буде винести на розгляд Президії Верховної Ради СРСР. Він також наголосив на необхідності оформлення відповідних домовленостей у вигляді офіційного документа, підписаного главами урядів держав-учасниць конференції. Такий документ був ухвалений у секретному порядку у формі спеціальної угоди й підписаний керівниками СРСР, США та Великої Британії 11 лютого 1945 року[50, с. 366 – 367].

Доцільно навести його фрагмент для кращого розуміння: “Керівники трьох великих держав – Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки та Великої Британії – домовилися, що через два або три місяці після капітуляції Німеччини та завершення війни в Європі Радянський Союз вступить у війну проти Японії на боці союзників за умови, що: Статус-кво у Зовнішній Монголії (Монгольській Народній Республіці) буде збережено; Колишні права Росії,

порушені віроломним нападом Японії у 1904 році, будуть відновлені, а саме: (а) південна частина Сахаліну, а також усі прилеглі до неї острови будуть повернуті Радянському Союзу, (б) торговельний порт Дайрен буде інтернаціоналізований із забезпеченням переважних інтересів Радянського Союзу в цьому порту, а також буде відновлена оренда Порт-Артура як військово-морської бази СРСР, (с) Китайсько-Східна залізниця та Південно-Маньчжурська залізниця, що забезпечує вихід до Дайрена, будуть спільно експлуатуватися шляхом створення спільної радянсько-китайської компанії за умови, що переважні інтереси Радянського Союзу будуть забезпечені, а Китай збереже повний суверенітет у Маньчжурії; Курильські острови будуть передані Радянському Союзу... Глави трьох великих держав погодилися, що ці вимоги Радянського Союзу будуть беззастережно виконані після поразки Японії.” [3].

Таким чином, аналізуючи цей документ, можна зробити наступні висновки. Сполучені Штати, в особі Рузвельта, досягли головної стратегічної мети –забезпечили згоду СРСР вступити у війну проти Японії після завершення бойових дій у Європі. Водночас ця згода була надана не безумовно, а в обмін на величезні політичні, територіальні та економічні поступки на користь Радянського Союзу. Передусім йшлося про перегляд наслідків попередніх російсько-японських угод і конфліктів на користь СРСР. Зокрема, відповідно до Портсмутського мирного договору 1905 року Росія втратила Південний Сахалін, який тепер підлягав поверненню. Питання Курильських островів також мало складне історичне підґрунтя, оскільки більшість із них Російська імперія передала Японії за Санкт-Петербурзьким договором 1875 року, тоді як статус Південних Курил (Ітуруп, Кунашир, Шикотан і Хабомаї) був визначений ще Сімодським трактатом 1855 року. Великою мірою Сталін в Ялті поводив себе як типовий російський цар XIX століття [23, с. 234 - 236].

Окрім територіальних змін, домовленості передбачали відновлення і зміцнення позицій СРСР у Маньчжурії. Радянський Союз отримував у користування військово-морську базу Порт-Артур, тоді як порт Дайрен підлягав

інтернаціоналізації із забезпеченням пріоритетних інтересів СРСР. Важливим елементом було й встановлення спільного радянсько-китайського контролю над Китайсько-Східною та Південно-Маньчжурською залізницями, що забезпечувало економічний вплив СРСР у регіоні. Не менш показовим стало питання статусу Зовнішньої Монголії. Збереження її як окремої держави фактично означало закріплення радянського впливу в цьому регіоні. У цьому контексті позиція США виглядала відверто суперечливою, тому що прагнучи якнайшвидше залучити СРСР до війни проти Японії, Вашингтон погодився на рішення, що суперечило інтересам Китайської Республіки, яка розглядала Монголію як невід'ємну частину своєї території. Таким чином, інтереси союзника по антияпонській коаліції були фактично відсунуті на другий план, якщо не сказати зражені. Загалом ялтинські домовленості щодо Далекого Сходу відображали прагнення СРСР не лише долучитися до завершення війни з Японією, але й суттєво зміцнити свої геополітичні позиції, використавши ситуацію для перегляду попередніх міжнародних угод на власну користь.

Першим кроком радянської сторони на шляху реалізації ялтинських домовленостей стало розірвання пакту про нейтралітет із Японією. 5 квітня о 15:00 народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов прийняв японського посла К. Сато і від імені радянського уряду повідомив, що угода про нейтралітет була укладена ще 13 квітня 1941 року – тобто до нападу Німеччини на СРСР і до початку війни між Японією, з одного боку, та США і Великою Британією – з іншого. Далі Молотов зазначив, що міжнародна ситуація докорінно змінилася, оскільки Німеччина напала на Радянський Союз, а Японія, будучи її союзницею, фактично сприяла війні проти СРСР, водночас ведучи бойові дії проти держав, які стали союзниками Москви. За таких умов пакт утратив своє значення, а його подальше продовження стало неможливим. Саме тому радянський уряд, керуючись положеннями договору, офіційно заявив про намір денонсувати угоду 1941 року. Японський посол пообіцяв передати цю позицію своєму уряду. Водночас японська сторона від самого початку виходила

з того, що навіть після денонсації пакт залишатиметься чинним ще протягом року – до квітня 1946 року. Під час тієї ж розмови Сато намагався уточнити, як саме радянська сторона бачить цей перехідний період, наголошуючи, що Токіо очікує збереження попереднього характеру відносин упродовж усього часу дії договору [41, с. 111-113].

Спочатку Молотов уникав прямої відповіді на питання про фактичну чинність пакту після його денонсації. Однак уже під час наступної зустрічі 20 травня 1945 року він пояснив, що Радянський Союз не розривав угоду негайно, а лише відмовився від її продовження, оскільки обставини істотно змінилися порівняно з моментом її укладення. Подібну позицію радянські представники озвучували і в подальших контактах із японською стороною. Зокрема, у травні та червні 1945 року радянські дипломати підкреслювали, що пакт формально продовжує діяти і досі залишається основою відносин між двома державами. При цьому наголошувалося, що денонсація була здійснена відповідно до юридичних норм договору, а не означала його негайного припинення. Усе це зміцнювало впевненість японського керівництва в тому, що, попри денонсацію, пакт про нейтралітет ще протягом року зберігатиме свою чинність і, відповідно, гарантуватиме відносну стабільність у радянсько-японських відносинах [41, с. 111-113].

Підсумовуючи, варто сказати, що радянське керівництво всім виглядом показувало, що дотримається взятих на себе зобов'язань пактом Мацуоки – Молотова, проте насправді активно готувалося до нападу на Японію, щоб домогтися безумовної капітуляції усіх країн Осі.

3.3. Потсдамська конференція та вступ СРСР у війну проти Японії. Крах та капітуляція Японії.

Домовленості, досягнуті під час Тегеранської та Ялтинської конференцій, заклали основу для завершення війни проти Японії, однак самі по собі вони ще не означали їхньої реалізації. На момент закінчення Ялтинської конференції бойові дії на Тихому океані тривали, а Японія, попри складну військово-стратегічну ситуацію, не демонструвала готовності до капітуляції. У цих умовах перед союзниками постало завдання не лише зберегти досягнуту єдність, але й узгодити конкретні кроки, спрямовані на завершення війни. Саме це стало одним із ключових питань, винесених на розгляд Потсдамської конференції, яка підсумувала попередні дипломатичні домовленості та визначила подальші дії союзників щодо Японії [55, с. 69-73].

Ідея проведення нової зустрічі лідерів США, Великої Британії та Радянського Союзу належала В. Черчиллю. Він уперше висловив її наприкінці квітня 1945 року, вже після смерті Ф. Рузвельта, у листуванні з новообраним президентом США Г. Труменом. 18 травня британський прем'єр повідомив радянського посла в Лондоні Ф. Гусєва, що веде переговори з американським керівництвом щодо організації зустрічі глав трьох держав і підкреслив, що в умовах появи великої кількості важливих післявоєнних питань надає цій ініціативі винятково велике значення. Протягом весни 1945 року Черчилль наполегливо переконував Трумена у необхідності якнайшвидшого скликання нової конференції “великої трійки”. Він аргументував це тим, що час працює на користь Сталіна. У Лондоні та Вашингтоні існували дві взаємопов'язані

тривоги: з одного боку, побоювання, що вступ СРСР у війну проти Японії може призвести до небажаних для Заходу наслідків, а з іншого - занепокоєння посиленням радянських позицій у Європі, якщо значні сили Червоної армії залишаться на континенті після розгрому Німеччини [57, с. 341- 343].

Американське керівництво виходило з того, що у разі ведення війни з Японією власними силами або за участі Великої Британії основні військові ресурси доведеться перекидати з Європи на Далекий Схід, тоді як Радянський Союз після перемоги над Німеччиною залишатиме свої сили в Європі. У конфіденційному листі до Черчилля, надісланому вже через п'ять днів після капітуляції Німеччини, Трумен прямо зазначав, що за таких умов складно передбачити можливі дії СРСР, коли Європа перебуватиме під контролем незначних окупаційних контингентів західних союзників, а основні їхні сили будуть задіяні у війні проти Японії. Він повністю погоджувався з Черчиллем у тому, що необхідно якнайшвидше організувати тристоронню зустріч для досягнення домовленостей із Радянським Союзом. На момент початку роботи Потсдамської конференції збройні сили США на Тихому океані вже зайняли вигідні позиції, що дозволяли ефективно блокувати Японію. Американська авіація систематично завдавала потужних бомбардувальних ударів по Японських островах. У самих США на полігоні Аламогордо було успішно випробувано атомну бомбу. Одночасно тривала активна підготовка до масштабної десантної операції на острів Кюсю, запланованої на 1 листопада 1945 року. Однак усі ці дії були зосереджені навколо безпосередньо японської території. Тим часом на Азійському материку залишалася Квантунська армія, яка, хоча й була значно ослаблена, все ще зберігала боєздатність [32, с. 31 - 36].

Американське військове командування визнавало важливість радянського залучення до війни проти Японії. Як зазначав генерал Дж. Дін, у разі, якби Червона армія взяла на себе знищення японських сил на материку, США могли б уникнути необхідності висадки своїх військ у континентальній Азії та

допомоги Китаю в остаточному придушенні японського спротиву. Подібну думку пізніше підтверджував і Г. Трумен у своїх мемуарах, підкреслюючи, що однією з головних причин його поїздки до Потсдама було бажання отримати від Сталіна особисте підтвердження готовності СРСР вступити у війну проти Японії. Підготовка Потсдамської конференції була доручена спеціальним представникам президента США – Дж. Дейвісу та Г. Гопкінсу. Після їхніх поїздок до Лондона і Москви наприкінці травня 1945 року та подальших консультацій між союзниками основні організаційні та політичні питання проведення зустрічі були узгоджені. Під час переговорів Гопкінса зі Сталіним щодо нової зустрічі “великої трійки” радянський лідер запропонував провести конференцію в районі Берліна. Датою проведення, за пропозицією Трумена, було визначено 15 липня 1945 року. Як з’ясувалося згодом, американська сторона обрала цей термін не випадково - розрахунок полягав у тому, щоб провести переговори вже після випробування атомної бомби та за можливості використати нову зброю як додатковий дипломатичний інструмент у відносинах із СРСР [61, с. 64 - 66].

Під час Потсдамської конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.) 17 липня Г. Трумен звернувся до Й. Сталіна із заявою, що США очікують від Радянського Союзу допомоги у війні проти Японії. У відповідь Сталін підтвердив виконання попередніх домовленостей і заявив, що СРСР буде готовий вступити у війну в середині серпня. 26 липня глави урядів США, Великої Британії та Китаю затвердили Потсдамську декларацію, яка містила вимогу до Японії негайно оголосити беззастережну капітуляцію всіх її збройних сил. У разі відмови передбачався “швидкий і повний розгром” країни. Документ визначав основні принципи післявоєнного устрою Японії. Зокрема, передбачалося усунення політичних сил, відповідальних за мілітаристську експансію та втягнення країни у загарбницькі війни; встановлення союзної окупації окремих японських територій до повної ліквідації її військового потенціалу; обмеження суверенітету Японії лише основними островами (Хонсю, Хоккайдо, Кюсю,

Сікоку та іншими визначеними союзниками територіями). Також у декларації зазначалося, що після роззброєння японських сил військовослужбовцям буде дозволено повернутися до мирного життя; Японія не повинна як нація бути знищена або поневолена, однак усі воєнні злочинці мають понести покарання. Передбачалося відновлення демократичних свобод – слова, совісті, релігії - та ліквідація перешкод для демократичного розвитку суспільства. Економічні положення дозволяли Японії зберегти лише ту промисловість, яка необхідна для відновлення мирного господарства, а також передбачали сплату репарацій, але виключали можливість відновлення військового потенціалу. Окремо визначалося, що союзні окупаційні війська залишатимуться в країні до виконання всіх умов і формування відповідального уряду, який діятиме відповідно до волі японського народу [4].

Текст Потсдамської декларації був підготовлений у Вашингтоні ще до початку конференції, а остаточне погодження з боку В. Черчилля та Чан Кайші відбулося 24 липня. Після цього 26 липня документ було оприлюднено через радіо, а 27 липня – надруковано в пресі. Радянський Союз із його змістом попередньо не ознайомлювали, пояснюючи це тим, що він формально не перебував у стані війни з Японією. Автори декларації розраховували, що Японія може прийняти її умови, і тоді потреба у вступі СРСР у війну проти неї відпаде. Проте 28 липня японський уряд відхилив ці вимоги. Попри формулювання про беззастережну капітуляцію, у Токіо після ознайомлення з текстом виникла думка про можливість дипломатичних контактів із союзниками з метою часткового пом'якшення умов або їх уточнення. Додатковим фактором стало те, що під декларацією не було підпису Радянського Союзу, що в японському керівництві сприймалося як потенційна можливість залучити Москву до посередницької ролі в переговорах [65, с. 36 - 40].

27 липня на засіданні Вищої ради з керівництва війною міністр закордонних справ С. Того висловився за прийняття Потсдамської декларації. Цю позицію підтримав і прем'єр-міністр К. Судзукі. Однак начальник

Генерального штабу ВМФ С. Тоєда зайняв жорстко протилежну позицію, запропонувавши повністю відкинути декларацію як нібито безглузду та таку, що не заслуговує на розгляд. У результаті вирішальний вплив отримала позиція військового керівництва, і прем'єра переконали офіційно відхилити вимоги союзників. 28 липня Судзукі на пресконференції заявив, що Потсдамська декларація є лише повторенням Каїрської декларації 1943 року, а тому уряд Японії має намір її фактично проігнорувати. Фактично Токіо обрав тактику затягування часу та продовження війни, сподіваючись, що серед союзників ще не сформувалася остаточна позиція і що умови можуть бути пом'якшені [38, с. 500 – 502]. У японському керівництві також враховували зміну політичної ситуації на Заході після смерті Рузвельта та поразки Черчилля на виборах, а також розраховували на те, що Радянський Союз може залишатися потенційним посередником у переговорах із англо-американським блоком і ще не визначив остаточну свою позицію. Проте така стратегія зволікання та сподівання на розбіжності між союзниками виявилися помилковими й лише погіршили становище Японії, призвівши до подальшої ескалації війни та катастрофічних наслідків для країни. Відмова Японії прийняти Потсдамську декларацію стала для США одним із аргументів на користь застосування ядерної зброї. Хоча спочатку планувалося використати атомну бомбу проти Німеччини, її капітуляція відбулася раніше завершення розробки. Тому рішення було переорієнтоване на Японію з метою примусити її до капітуляції без проведення масштабної висадки військ, яка могла б спричинити великі втрати. Після отримання інформації про завершення створення атомної бомби та оцінок її руйнівного потенціалу президент Г. Трумен дійшов висновку, що ця зброя не лише має вирішальне воєнне значення, а й може стати потужним інструментом політичного тиску, зокрема у відносинах із Радянським Союзом [37, с. 73 - 77].

6 серпня 1945 року американський бомбардувальник В-29 здійснив атомне бомбардування Хіросіми, міста, яке не мало значного військового значення. Вибух призвів до масових жертв: загинуло понад 90 тисяч людей, ще

близько 40 тисяч отримали поранення, а пізніше десятки тисяч померли через наслідки радіаційного ураження. Уже того ж дня після атаки Білий дім опублікував заяву, в якій вперше офіційно повідомив про появу атомної зброї величезної руйнівної сили. У документі також містилося попередження Японії про те, що у разі продовження опору країну можуть очікувати нові повітряні удари ще більшого масштабу. Після бомбардування Хіросіми екстрене засідання Верховної ради з керівництва війною одразу не скликали. Воно відбулося лише 9 серпня, вже після початку радянського наступу в Маньчжурії. Під час цього засідання стало відомо про удар по Нагасакі, де загинуло понад 70 тисяч осіб і близько 35 тисяч було поранено, однак ця інформація не стала вирішальною для ухвалення рішень. Японське військове командування намагалося применшити значення нової зброї, стверджуючи, що руйнування Хіросіми не перевищують наслідків масованих авіаційних бомбардувань, які вже раніше переживали японські міста. Зокрема, під час масштабного нальоту на Токіо в березні 1945 року загинуло близько 100 тисяч осіб, а місто зазнало майже повного знищення через пожежі. Водночас у Хіросімі основні втрати припали на цивільне населення, тоді як військові підрозділи майже не постраждали, а повний масштаб радіаційних наслідків тоді ще не був до кінця усвідомлений. На думку американського історика японського походження, Ц. Хасегави, атомні бомбардування не схилили японське суспільство до капітуляції, натомість такою подією він вважає вступ СРСР у війну проти Японії 8 серпня 1945 р. [44, с. 193 - 196].

Радянське командування ще до початку операції визначило наступ як масштабний удар одразу з двох протилежних напрямків. Війська Забайкальського фронту мали наступати із заходу в бік Мукдена та Чанчуня, тоді як 1-й Далекосхідний фронт із території Примор'я рухався на Гірін і Чанчунь зі сходу. Між цими угрупованнями була величезна відстань і складні природні умови, що, за розрахунками радянського штабу, мало розтягнути й розпорошити сили Квантунської армії. Окремо 2-й Далекосхідний фронт

отримав завдання наступати на Харбін і підтримувати загальний тиск на японську оборону. У ніч на 9 серпня 1945 року радянські війська одночасно перейшли кордон і розпочали вторгнення в Маньчжурію. Частини Забайкальського фронту зіткнулися з японськими підрозділами, але головні труднощі виникли не через опір, а через логістику та рельєф. Просування бронетехніки через Великий Хінган стало одним із найскладніших етапів операції. Лише через кілька діб радянські сили змогли подолати гірські райони й вийти на рівнини, після чого темп наступу різко зріс. До 14 серпня танкові частини вже наблизилися до Мукдена і Чанчуня, фактично перерізавши комунікації японського угруповання з північними районами Китаю [42, с. 71-75].

Паралельно 1-й Далекосхідний фронт просувався вперед у важких боях за укріплені райони. Японська сторона місцями застосовувала тактику самогубних атак, намагаючись зупинити радянські танки та порушити роботу штабів. Попри це радянські війська поступово ламали оборону. 17 серпня було взято Муданьцзян - один із ключових оборонних вузлів противника, що фактично підірвало стійкість японської системи оборони в регіоні. На інших ділянках радянські сили розвивали наступ уздовж узбережжя Тихого океану, займаючи порти та міста Північної Кореї, що мало важливе стратегічне значення. Також проводилися десантні операції за участю Тихоокеанського флоту для швидкого захоплення портових і військових об'єктів. 2-й Далекосхідний фронт тим часом просувався вглиб Маньчжурії, поступово прориваючи оборону й наближаючись до Харбіна та інших ключових центрів. Його дії доповнювали загальний наступ і посилювали тиск на Квантунську армію з різних напрямків. У таких умовах японське угруповання опинилося в оперативному оточенні та втратило можливість організованого опору. 14 серпня уряд Японії вже змушений був прийняти рішення про капітуляцію, однак бойові дії на місцях ще тривали. Лише 17 серпня, усвідомивши повний розвал оборони, командування Квантунської армії наказало припинити опір і скласти зброю. Після цього

радянські війська провели серію висадок у ключових містах і вузлах Маньчжурії, щоб швидко взяти під контроль адміністративні та транспортні центри. Це дозволило остаточно закріпити військовий успіх і завершити розгром японських сил у регіоні.

Завершальний етап радянської кампанії проти Японії був пов'язаний із широким застосуванням десантних операцій, які мали забезпечити швидке взяття під контроль ключових військових, адміністративних і транспортних центрів. Рішення про їх проведення ухвалив головнокомандувач радянських військ на Далекому Сході маршал О. Василевський, оскільки складний рельєф місцевості значно ускладнював і сповільнював просування основних сухопутних сил. У стислі строки радянські десантні підрозділи були перекинуті та висаджені в низці стратегічно важливих міст і пунктів, серед яких Мукден, Чанчунь, Порт-Артур, Дальній, Харбін і Гірін. Після цього до цих районів поступово підійшли основні сили Червоної армії, що дозволило остаточно закріпити військовий контроль над зайнятими територіями [24, с. 335 - 336].

Із 19 серпня 1945 року розпочався масовий процес складання зброї японськими військами. Уся Маньчжурська операція тривала 24 дні й завершилася повним розгромом Квантунської армії. За цей період японська сторона зазнала великих втрат у живій силі, а значна кількість військовослужбовців, включно з генералами та офіцерами, потрапила в полон. Радянські війська також захопили значні трофеї — артилерію, танки, авіацію, стрілецьку зброю, транспортні засоби, а також кораблі річкової флотилії. Втрати Червоної армії становили близько 12 тисяч загиблих, серед яких були й військові, призвані з території України. Вони стали останніми радянськими солдатами, які загинули у бойових діях Другої світової війни. За участь в операції та проявлену мужність значна кількість військовослужбовців була нагороджена високими державними відзнаками, зокрема званням Героя Радянського Союзу, серед них - представники українського походження. Офіційне завершення війни з Японією відбулося 2 вересня 1945 року під час

підписання Акта про капітуляцію на борту американського лінкора «Міссурі» в Токійській затоці. Радянський Союз на церемонії представляла делегація, до складу якої входили генерал авіації М. Воронов та генерал К. Дерев'янка, який очолив радянську місію. Призначення К. Дерев'янка головним представником СРСР було зумовлене не лише його військовою підготовкою, а й дипломатичними навичками: він володів англійською мовою, мав досвід міжнародного спілкування та був здатний встановити робочий контакт із союзним командуванням, зокрема з генералом Д. Макартуром [24, с. 337].

Таким чином, підсумовуючи, варто зазначити, що упродовж 1942–1945 рр. відбулося поступове, але послідовне дипломатичне оформлення антияпонської коаліції, яке пройшло кілька тісно взаємопов'язаних етапів. На початковому з них, у ході Касабланської та Каїрської конференцій, було визначено загальні стратегічні та політичні цілі війни проти Японії, зокрема курс на її безумовну капітуляцію та ліквідацію результатів агресивної експансії. Водночас саме в цей період союзницька взаємодія почала набувати більш системного характеру, поєднуючи військові й дипломатичні зусилля. Наступний етап був пов'язаний із Тегеранською та Ялтинською конференціями, де ключовим стало узгодження позицій провідних держав і залучення Радянського Союзу до війни на Далекому Сході. Досягнуті домовленості, зокрема цілком таємна угода Ялти, 11 лютого 1945 р., забезпечили згоду СРСР вступити у війну проти Японії після завершення бойових дій у Європі, однак ця згода була обумовлена значними територіальними й політичними поступками на користь радянської сторони. Таким чином, формування антияпонської коаліції супроводжувалося не лише координацією спільних дій, але й складним балансом інтересів її учасників. Завершальний етап пов'язаний із Потсдамською конференцією, яка підсумувала попередні домовленості та визначила конкретні механізми завершення війни проти Японії. Прийняття Потсдамської декларації закріпило вимогу беззастережної капітуляції та окреслило основні принципи післявоєнного устрою Японії. Водночас відмова японського керівництва прийняти ці умови

зумовила подальшу ескалацію конфлікту. Вступ Радянського Союзу у війну проти Японії став вирішальним чинником зміни стратегічної ситуації на Далекому Сході, оскільки дозволив швидко ліквідувати японське військове угруповання на материку та суттєво підірвав здатність Японії до подальшого опору. У поєднанні з іншими військово-політичними факторами це призвело до остаточного краху Японської імперії та її капітуляції.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що міжнародна ситуація на Далекому Сході у міжвоєнний період і в роки Другої світової війни формувалася під впливом глибоких і системних суперечностей між провідними державами світу, які не були усунені після Першої світової війни. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин не ліквідувала причин конфліктів, а лише тимчасово стабілізувала ситуацію, що в подальшому призвело до її дестабілізації та переходу до відкритого протистояння. Китай у цей період залишався центральним об'єктом міжнародного суперництва між Великою Британією, США та СРСР в Південно-Східній Азії через свою політичну роздробленість і слабкість державної влади. Це створювало сприятливі умови для втручання зовнішніх сил і боротьби за вплив у регіоні. Поступове посилення Японії та її відхід від політики співробітництва із Заходом були зумовлені внутрішніми політичними процесами, в ході яких провідну роль почали відігравати військові та націоналістичні кола. Перехід Японії до відкритої агресії супроводжувався фактичним крахом системи колективної безпеки.

“Маньчжурський інцидент” 1931 року продемонстрував неспроможність міжнародних інституцій ефективно реагувати на порушення міжнародного права, що створило умови для подальшого розгортання експансії. Провідні держави світу, так як Велика Британія та США не зробили достатніх дій, щоб запобігти японській агресії, а СРСР ще й де-факто визнав Маньчжоу-го, відкривши дипломатичні представництва в Читі та Благовещенську. Повномасштабна війна проти Китаю, розпочата у 1937 році, засвідчила, що Японія, попри військову перевагу, не здатна досягти швидкої перемоги. Значні територіальні масштаби Китаю, людські ресурси та фактор затягування війни у поєднанні з зовнішньою підтримкою не дозволили Японії реалізувати свої стратегічні плани. Важливу роль у стримуванні японської агресії відіграла допомога СРСР, яка включала постачання озброєння, техніки, надання кредитів

і направлення військових спеціалістів. Не менш, а навіть більш значущим фактором стало формування єдиного фронту між Гоміньданом і КПК, що дозволило консолідувати внутрішні ресурси Китаю та перетворило японсько-китайську війну на національно-визвольну для усього китайського народу.

Радянсько-японські відносини у 1938-1941 роках характеризувалися високим рівнем напруженості та прямими військовими зіткненнями. Конфлікт біля озера Хасан у 1938 році та особливо бої на річці Халхін-Гол у 1939 році стали ключовими епізодами протистояння, які мали стратегічні наслідки. Поразка японських військ у районі Халхін-Голу змусила японське керівництво відмовитися від планів просування на північ і переорієнтуватися на південний напрямок експансії. Укладення пакту про нейтралітет між СРСР і Японією у 1941 році тимчасово стабілізувало відносини між двома державами і мало важливе значення для обох сторін, оскільки СРСР отримав можливість перекинути основний масив військ до кордону з Німеччиною, тоді як Японія розв'язала собі руки для нападу на США.

Американсько-японські відносини в цей період поступово загострювалися і переходили від дипломатичного суперництва до відкритої конфронтації. США, реагуючи на японську експансію, запроваджували економічні обмеження, зокрема ембарго на постачання стратегічних ресурсів, передусім нафти. Ці заходи мали серйозні наслідки для японської економіки та змусили керівництво Японії шукати альтернативні джерела ресурсів, що посилювало її експансію в Південно-Східній Азії. Дипломатичні переговори між сторонами не дали результатів, що свідчило про вичерпання можливостей мирного врегулювання. Кульмінацією загострення став напад Японії на Перл-Харбор у грудні 1941 року, який означав перехід конфлікту в повномасштабну війну між Японією та США. Ця подія стала переломним моментом, оскільки остаточно сформувала глобальний характер війни на Тихому океані та створила передумови для активного формування антияпонської коаліції. Подальший розвиток подій був пов'язаний із поступовим посиленням взаємодії союзників.

На Касабланській конференції було визначено принцип беззастережної капітуляції країн Осі та узгоджено загальні підходи до ведення війни. Каїрська конференція конкретизувала цілі союзників у далекосхідному регіоні, передбачивши позбавлення Японії всіх захоплених територій та відновлення територіальної цілісності Китаю. На Тегеранській конференції було досягнуто принципової домовленості щодо вступу СРСР у війну проти Японії після завершення бойових дій у Європі, що мало стратегічне значення для остаточного розгрому Японії. На Ялтинській конференції ці домовленості були деталізовані: визначено конкретні умови участі СРСР у війні, включаючи територіальні питання, пов'язані з Південним Сахаліном, Курильськими островами та позиціями в Маньчжурії. Потсдамська конференція завершила процес дипломатичного оформлення антияпонської коаліції, а прийнята Потсдамська декларація визначила умови капітуляції Японії, передбачаючи її повну демілітаризацію та ліквідацію мілітаристського режиму. Вступ СРСР у війну проти Японії у серпні 1945 року став одним із вирішальних чинників завершення війни у поєднанні з військовими діями США, атомними бомбардуваннями Хіросіми та Нагасакі, що остаточно позбавило Японію можливості продовжувати війну. У підсумку Японія була змушена погодитися на капітуляцію, що стало результатом активною діяльністю антияпонської коаліції, діяльність якої своїми узгодженими діями закінчила Другу світову війну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

Преса

1. Тижневик «Тризуб». 1932. № 35 (343), 11 вересня. URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/tryzub-1932-ch-35-343/> (дата звернення 22. 04. 2026).

Опубліковані джерела

2. Foreign Relations of the United States, The Conferences at Washington, 1941–1942, and Casablanca, 1943. Doc. №449 URL:<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941-43/d449> (дата звернення: 22. 04. 2026).
3. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. Conferences at Malta and Yalta, 1945. Washington, 1945. Doc. №503 URL:<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Malta/d503>. (дата звернення 22. 04. 2026).
4. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945. Washington, 1945. Vol. 2. Doc. №1382. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Berlinv02/ch24subch2>. (дата звернення 22. 04. 2026).
5. Franklin W., Gerber W. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Tehran, 1943. Washington: U.S. Government Printing Office, 1961. Doc. №343. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d343> (дата звернення 22.04. 2026).

Спогади

6. Churchill W. The Second World War. Vol. 5: Closing the Ring. London: Mariner Books, 1986. 704 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/6c318ef9ea7f22bdc920abc0ab4da5a4> (дата звернення 07.05.2026)
7. Harriman W. Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946. New York: Random House, 1975. 624 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/b27b9f3483dac2f93ccfdb30a00790b6> (дата звернення 07.05.2026)
8. Hull C. The Memoirs of Cordell Hull Vol. 1. New York : The Macmillan Company, 1948. 1820 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/8cd1d61f6719a06348242980f11d5141> (дата звернення 07.05.2026)
9. MacArthur D. Reminiscences. New York : McGraw-Hill, 1964. 438 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/54003b676c5fd704a45251884f8c0ec2> (дата звернення 07.05.2026)
10. Stimson H ., On Active Service in Peace and War. New York : Harper & Brothers, 1948. 698 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/e1da79944b9afed38a0d0258b79277d8> (дата звернення 07.05.2026)
11. Truman H. Memoirs by Harry S. Truman. Vol. 1: Year of Decisions. Garden City, New York : Doubleday & Company, 1955. 596 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/894b9dca55c01c1770b0ec64b3fe7c3c> (дата звернення 07.05.2026)

Монографії та статті

12. Бівор Е. Друга світова війна / пер. з англ. В. Горбатько. К.: КМ-Букс, 2022. 928 с.
13. Біліченко Л. Китайсько-радянські відносини у 20-30-х рр. XX ст. *Молодий вчений*. 2015. № 10 (122). С. 14-18. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5955> (дата звернення: 07.05.2026).
14. Гейстінгс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939-1945 років. Харків: КСД, 2019. 752 с.
15. Даллек Р. Франклін Делано Рузвельт. Життя політика. Пер. з англ. Ярослав Войтко. - К. : Видавнича група КМ-БУКС, 2019. 550 с.
16. Дюрозель Ж. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Пер. Є. Марічев. – К.: Основи, 1999. 903 с.
17. Капранов С. Еволюція паназіатизму в першій половині XX ст. і питання модернізації Китаю. *Сходознавство*. 2015. № 71–72. С. 27-45. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Skhodoz_2015_71-72_5 (дата звернення: 07.05.2026).
18. Кіссинджер Г. Дипломатія. К.: КМ-БУКС, 2018. 930 с.
19. Лахманюк Т. Японо-американська війна 1941–1945 рр.: погляд із сьогодення. *Україна-Європа-Світ*. 2015. Вип. 16 (1). С. 132–138. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ues_2015_16\(1\)_15](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ues_2015_16(1)_15) (дата звернення: 07.05.2026).

20. Олійник О. М. Китайсько-японські відносини в контексті історичного розвитку. *Проблеми всесвітньої історії*. 2024. № 3(27). С. 177–198. URL: <https://journal.ivinas.gov.ua/pwh/article/view/318> (дата звернення: 07.05.2026).
21. Пик С. Японський напад на Перл-Харбор: причини та наслідки. Вісник Львівського університету. *Серія міжнародні відносини*. 2013. Вип. 33. С. 99–105. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/VLNU_Mv_2013_33_13.pdf (дата звернення: 07.05.2026).
22. Пилипенко О. Є. Зовнішня політика Японії в першій половині ХХ століття. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. 2013. С. 6–10. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvamu_ekon_2013_2_3 (дата звернення: 07.05.2026).
23. Плохій С. Ялта. Ціна миру. Х.: КСД, 2019. 416 с.
24. Примаченко Я. (заг. ред.) Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій. Х.: КСД, 2016. 352 с.
25. Пронь Т. М. Фашизм в Європі та Азії 1920–1930-х років: з позиції історіософічної реконструкції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”*. Серія: Історія. 2014. Вип. 229. Т. 241. С. 59–62. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Npchdui_2014_241_229_12 (дата звернення: 07.05.2026).

- 26.Світ І. Українсько-японські взаємини 1903–1945. Нью-Йорк : УІТ, 1972. 408 с.
- 27.Соскіна О. О. Відносини Китаю і Радянського Союзу в культурно-мистецькій сфері періоду антияпонської війни (перша половина ХХ ст.). *Вісник Чорноморського державного університету імені Петра Могили. 2014. Вип. 7. С. 39–41.* URL: <http://history.chdu.edu.ua/article/view/44567>
- 28.Трубайчук А. Друга світова війна. Коротка історія. К.: Наукова думка, 1995. 192 с.
- 29.Трубайчук А. Франклін Рузвельт. К.: Істина, 1995. 195 с.
- 30.Убійко Н. Маньчжурський конфлікт: передумови, хід подій, наслідки. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія. 2009. Вип. 108, Т. 121. С. 146–149.* URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2010/121-108-27.pdf> (дата звернення: 07. 05.2026)
- 31.Убійко Н. Японсько-німецькі відносини у 1931–1941 рр. *Емінак. 2008. № 1-4. С. 78-83.* URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/eb55b19b-7f16-48aa-8df0-9d3dd19188da/content> (дата звернення: 07. 05.2026)
- 32.Bernstein B. Politics and Policies of the Truman Administration. Chicago: Quadrangle Books, 1970. 336 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/3898c836bdc53c19d20edf12297e4af> (дата звернення: 07. 05.2026)
- 33.Best A. Britain, Japan and Pearl Harbour: Avoiding War in East Asia, 1936-1941.London: Routledge, 1995. 274 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/1c5187b98672c0c72cd5b7c22b77b2c3> (дата звернення: 07. 05.2026)

34. Bix H. Hirohito and the Making of Modern Japan. New York: Perennial, 2000. 852 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/5e8df062278fe5e4eab5c917926e7c5a> (дата звернення: 07.05.2026)
35. Burns J. Franklin Roosevelt: The Man and the Politician. New York: Centerpoligraph, 1984. 618 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/783fc381ca03c3d4ff208a350e3d399a> (дата звернення: 07.05.2026)
36. Chang I. The Rape of Nanking: The Forgotten Holocaust of World War II. New York: Basic Books, 2012. 360 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/cda7eb397795e2b7a8ec5481f40fec75> (дата звернення: 07.05.2026)
37. Craig W. The World War II Chronicles: The Fall of Japan and Enemy at the Gates. New York: Open Road Media, 2017. 1132 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/8d2a0e9c3555cd4bf0d85379c7f460bd> (дата звернення: 07.05.2026)
38. Crofts A., Buchanan P. History of the Far East. New Delhi, 1958. 661 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/d3a33a8feb079e232c2ca5250f309f87> (дата звернення: 07.05.2026)
39. Drea E. Japan's Imperial Army: Its Rise and Fall, 1853–1945. Lawrence: University Press of Kansas, 2009. 344 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/3f3d105e0cabab09d6d7a523c04f8b14> (дата звернення: 07.05.2026)
40. Duus P., Myers R., Peattie M. The Japanese Wartime Empire, 1931–1945. Princeton: Princeton University Press, 2021. 432 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/cb1bf5b9fffc740702cfa456b0593df6> (дата звернення: 07.05.2026)

41. Frank R. Downfall: The End of the Imperial Japanese Empire. New York: Penguin Books, 2001. 512 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/0d5913c3c12cf74d5988026245b0c16f> (дата звернення: 07.05.2026)
42. Glantz D. August Storm: The Soviet 1945 Strategic Offensive in Manchuria. Fort Leavenworth: US Army Command and General Staff College, 1983. 237 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/5e3c71ffc4254268f02482c9af907f98> (дата звернення: 07.05.2026)
43. Gordon A. A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present. Oxford: Oxford University Press, 2003. 417 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/83b0a488aae800fd4df0d8c8f94a5557> (дата звернення: 07.05.2026)
44. Hasegawa T. Racing the Enemy. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005. 382 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/a7d3ee2f01ab2e16c027fcb54b429ea1> (дата звернення: 07.05.2026)
45. Henshall K. History of Japan from Stone Age to Superpower. New York: St. Martin's Press, 2001. 279 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/68e5e4f2c06fef52276a8b072436dd4> (дата звернення: 07.05.2026)
46. Hotta E. Pan-Asianism and Japan's War 1931-1945. New York: Palgrave Macmillan, 2007. 304 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/b2f7024571cdc3c36dae06b85e838600> (дата звернення: 07.05.2026)
47. Hsi-Sheng C. Nationalist China at War: Military Defeats and Political Collapse, 1937-1945. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1982. 309 с.

URL: <https://annas-archive.pk/md5/f32d4f1c5892b6db45abd864711a5c70>
(дата звернення: 07. 05.2026)

48. Jordan D. China's Trial by Fire: The Shanghai War of 1932. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001. 344 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/b7d81c95fc9063e848727d80db64db71> (дата звернення: 07. 05.2026)
49. Kimball W. The Juggler: Franklin Roosevelt as Wartime Statesman. Princeton: Princeton University Press, 1991. 320 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/fcb21ca4b401bd122772be62470f4af2> (дата звернення: 07. 05. 2026).
50. Kolko G. The Politics of War: The World and United States Foreign Policy, 1943-1945. New York: Pantheon, 1990. 717 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/8b3a69cd3daa890d45d55a376c0507af> (дата звернення: 07.05. 2026).
51. Lamb M., Tarling N. From Versailles to Pearl Harbor: The Origins of the Second World War in Europe and Asia. London: Macmillan, 2001. 252 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/9f8b854c502b5c64a790267f08557a46> (дата звернення 07.05. 2026).
52. Mastny V. Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941-1945. New York: Columbia University Press, 1979. 430 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/64c2ad082187ff80304694ee61c4c138> (дата звернення: 07. 05.2026)
53. Mitter R. China's War with Japan, 1937-1945: The Struggle for Survival. London: Allen Lane, 2014. 435 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/7a5fb24b61e657020d652ca876cb96d3> (дата звернення 07.05. 2026)

54. O'Mahoney J. Denying the Spoils of War: The Politics of Invasion and Non-Recognition. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018. 240 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/6beae03c3ad3cbde670430c2bec3b1ee> (дата звернення: 07.05.2026).
55. Offner A. Another Such Victory: President Truman and the Cold War, 1945-1953. Stanford: Stanford University Press, 2002. 654 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/43716f4cc2c7da6b0b48aaee30c28e74> (дата звернення: 07.05.2026)
56. Rawson A. Organizing Victory: The War Conferences, 1941-1945. Stroud: The History Press, 2013. 224 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/c7fa548fbbb9c8b7aa08428e21116322> (дата звернення: 07.05.2026).
57. Roberts G. Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953. New Haven: Yale University Press, 2008. 496 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/a4f92bffc47e355916a6b2a47fe82931> (дата звернення: 07.05.2026)
58. Sainsbury K. The Turning Point: Roosevelt, Stalin, Churchill, and Chiang Kai-Shek, 1943. Oxford: Oxford University Press, 1986. 364 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/44db9b399acdeb54399c5345c3056dc7> (дата звернення: 07.05.2026).
59. Shimotomai N. A History of Russo-Japanese Relations: Over Two Centuries of Cooperation and Competition. Leiden, 2019. 628 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/eae59bb729073c1d83d659bf3243853> (дата звернення: 07.05.2026).
60. Van de Ven H. War and Nationalism in China, 1925-1945. London, 2003. 377 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/f9406c432483a155e54931a1f5a74d7e> (дата звернення: 07.05.2026)

61. Walker J. Prompt and Utter Destruction: Truman and the Use of Atomic Bombs Against Japan. Dev Publishers & Distributors, Third Edition, New Delhi, 2017. 159 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/671a348b0e220c8ddaea6ad14749dd64> (дата звернення :07.05.2026)
62. Weinberg G. A World at Arms: A Global History of World War II. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 1198 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/b5f9aa24c661139cdedc6e465f44e42b> (дата звернення: 07.05.2026)
63. Whitehurst G. The China Incident: Igniting the Second Sino-Japanese War. Jefferson: McFarland, 2020. 350 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/b9f6242ec5773d1fb070626f8c01c900> (дата звернення: 07.05.2026)
64. Woodruff W. A Concise History of the Modern World: 1500 to the Present. New York: St. Martin's Press, 1993. 297 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/f61ec18aa194e96868971ca26448e3f2> (дата звернення: 07.05.2026)
65. Zubok V., Pleshakov C. Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev. Cambridge: Harvard University Press, 1996. 380 с. URL: <https://annas-archive.pk/md5/2a432552926b7916a8fe2097fc76ca04> (дата звернення: 07.05.2026)

Підручники і посібники

66. Головченко В., Рубель В. Нова історія Азії і Африки. Колоніальний Схід (кінець XIX - друга половина XX ст.). К.: Либідь, 2010. 520 с.
67. Городня Н. Історія країн Азії та Африки у XX столітті. К.: КНУ імені Т. Шевченка, 2023. 284 с.
68. Козицький А. Новітня історія Азії та Африки. Л.: Афіша, 2003. 430 с.

69. Колесник В., Павленко В. Історія міжнародних відносин (1918–1939 рр.). К., 2011.
70. Новий погляд на історію Кореї: Підручник. За ред. Хо Сун Чьол. Переклад з корейської Ю. А. Ковальчук. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 336 с.
71. Пронь С. Історія Японії (від реставрації Мейдзі до сучасності: 1868-2009 роки. Миколаїв, 2010. 560 с.
72. Пронь С. , Пронь Т. , Циватий В. Міжнародні відносини та зовнішня політика: системна історія 1914-2014 років: навч. посібник. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 244 с.
73. Терещенко Т. В. Новітня історія країн Азії, Африки та Латинської Америки : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Черкаси, 2011. 268 с.